

NEO-LİBERAL KÜRESELLEŞME ve SOSYAL HAREKETLER: KAZOVA İŞÇİLERİ ÖRNEĞİ*

Yrd. Doç. Dr. Ayhan Bilgin

Artvin Çoruh Üniversitesi
Hopa İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ORCID: 0000-0001-8193-2712

Yrd. Doç. Dr. A. Arif Eren

Niğde Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ORCID: 0000-0001-6352-7983

Öz

Neo-liberal dönemde küreselleşme ile birlikte artan rekabet koşulları, sermayenin emek üzerindeki denetimini arttırmaya yönelmektedir. Bu anlamda neo-liberal dönemde emek sermaye çelişkisinin azalmadığı aksine yoğunlaşarak ve çeşitlenerek devam ettiği, hem dünya ölçeğindeki hem de Türkiye'deki emek mücadeleleri ve toplumsal hareketlerde gözlemlenebilir. Bu çalışmada bu perspektiften hareket ederek, neo-liberal küreselleşmenin Türkiye hazır-giyim sektöründe ki üretim ve emek süreçleri/hareketleri üzerindeki etkileri Kazova Fabrikası örneğinde irdelenmiştir. Çalışma Kazova işçi direnişinin özgün gelişim seyri üzerinde odaklanmış ve özellikle Gezi Hareketiyle çakışması sonucunda ortaya çıkan etkileri üzerinde durulmuştur. Ayrıca işçilerin kooperatifleşme ve öz-yönetimci işletmeyi kurma ve sürdürme çabalarına değinilerek, böyle bir üretimin koşulları tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Neoliberal Küreselleşme, Sosyal Hareketler, Emek Süreci, Kazova İşçi Direnişi, Gezi Parkı Hareketi.

Neo-liberal Globalization and Social Movements: Case of Kazova Worker

Abstract

The increasing conditions of competition with globalization in neoliberal period directs capital's increasing control over the labor. In this sense, it can be observed in the labor struggles and social movements of both in the world scale and in Turkey that the capital-labor conflict does not diminish, but continues by becoming more intense and diversified. Based on this perspective, in this study the effects of the neoliberal globalization on the labor and production processes/movements of Turkish ready-made clothing sector was analyzed by the case of Kazova factory. The study focused on the specific characteristics of the course of the development of this labor resistance and especially dwelled on the emerging effects that arose as a result of its coinciding with the Gezi Movement. Additionally, by addressing laborers' attempts to constitute and sustain their becoming cooperation and self-management of their factories, the conditions of this sort of production have been discussed.

Keywords: Neo-liberal Globalisation, Social Movements, Labour Process, Kazova Labor Resistance, Gezi Park Movement

---

* Makale geliş tarihi: 02.02.2016
Makale kabul tarihi: 13.12.2016

Neo-Liberal Küreselleşme ve Sosyal Hareketler: Kazova İşçileri Örneği

Giriş

Bu çalışma, 1947 yılından beri hazır-giyim sektöründe faaliyet yürüten Kazova Fabrikasında 2013 yılında yaşanan bir emek hareketinin oluşumu, gelişimi ve sonuçları üzerine genel bir değerlendirmeyi kapsamaktadır. 1947’de kurulan Kazova tekstil, İstanbul Bomonti’de birbirine bitişik iki binada orta ölçekli ve tarihsel kökleri olan önemli tekstil firmalarından biri olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Somuncu ailesine ait olan firma tipik aile işletmelerinden biri olarak paternalist bir üretim yöntemi ile yönetilerek piyasada isim yapan firmalardan biri olmayı başarmıştır. Şaşıla zamanlarında 300’e yakın çalışanı olan ancak son dönemlerinde bu sayı 90-100’e kadar azalan firma, büyük, geleneksel tekstil işletmelerinden biri olarak faaliyetlerine 2013 yılına kadar devam edebilmiştir.

1940’lı yıllardan son dönemlerine kadar geleneksel yöntemlerle yönetilen fabrika, gelişen teknolojik atılımlara ve yeni üretim yöntemlerine ayak uydurmayı başaramayınca firmada sıkıntılar baş göstermeye başlamıştır. 2008’e kadar ücretlerini almada küçük gecikmeler dışında sıkıntı yaşamayan işçiler 2008’den itibaren düzenli olarak patrone alacaklı konuma gelmişlerdir. Maaşları iki üç ay gecikmeli almaya başlayan işçiler artık aldıkları maaşın, hangi ayın maaşı olduğu ve içerden (muhasabeden) ne kadar alacaklı olduklarını bile bilemeyecek şekilde ödeme düzensizlikleri ile karşılaşmışlardır. Düzensiz ve parçalı ödemeler, alacaklarının ne kadar olduğu konusunda çalışanlarda ciddi bir muğlaklık yaratmaya başlamıştı. Şirket, sadece işçilere borçlanmamış, özellikle 2010’dan itibaren piyasaya da borçlanmaya başlamış; firma işin içinden çıkılmaz bir borç batağına doğru sürüklenmiştir. Zamlar neredeyse durmuş, patron, sadece ikame edemeyeceği ve emeklilik hakkı kazanan işçileri tutmak için zam verir olmuştur. 2013’ün ocak ayında firma sahibi işçilere “işini küçülteceğini, işçilerine olan ücret ve mesai borçlarını ödeyeceğini” bildirmiş ve kendilerine iş bakmaları için *bir haftalık izin* vermiştir. Bir haftanın sonunda işlerine dönen işçiler, *fabrikanın kapandığını* görmüşlerdir. Borçları çok artan firma sahibi işçilere verdiği *bir haftalık izin* sırasında birbirine bitişik iki binadan oluşan fabrika arasına duvar ördürerek ikiye bölmüş ve pahalı makineler ile teçhizatın bulunduğu binayı da Nes Triko denen yeni bir firmaya devrederek olası bir icraya karşı değerli mallarını güvence altına almıştır. Geride bıraktıkları ise; kırık dökük makineler ve eski

bir binadan ibarettir. Patronlarının avukatları, işçileri, geride kalan kırık dökük makinaların satılması ile tüm borçların ödeneceğine ikna etmeye çalışıyorlardı. Ancak iknada pek başarılı olamazlardı çünkü bir haftalık tatil yalanı işçilerin gözünde patronun tüm itibarını yerle bir etmişti. Ayrıca satılacağı söylenen binaya ve geride kalan makinalara da haciz geleceğine dair bir bilgi ortalıkta dolanıyordu. Patron tarafından kandırıldıklarına inanan işçiler, avukat arayışına başlamışlar ve avukatlık ücretlerin yüksekliği nedeniyle avukat tutma imkânları olmamış ve bu arayışlarında yolları fabrikada çalışan bir işçi aracılığıyla Çağdaş Hukukçular Derneği (ÇHD) ve Devrimci İşçi Hareketi (DİH) ile kesişmiştir.

ÇHD avukatları işçilere, önlerinde iki yolları olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birincisi mahkemedir ve “onu hemen açarız ancak sonuç almak uzun sürer” demişlerdir. İkincisini ise “meşru yol” olarak isimlendirmişlerdir. İşçilere “meşru yol” olarak sunulan; patronun yaptıklarını teşhir etmek, evi çevresinde yürüyüş düzenlemek, pankart yaptırıp Galatasaray lisesi önünde yürümek vb. eylemlilikler sürecidir. “Gasp edildiğini düşündükleri haklarını geri almanın yolu, patronun teşhididir ve bu meşrudur” görüşü işçilere mantıklı gelmiştir. Haftanın üç günü farklı farklı yerlerde yürüyüş yapan işçiler, o dönemde ürünlerin fabrika sahibi tarafından kaçırıldığını fark etmişler ve buna engel olmak için fabrika önüne 29 Nisan 2013’te çadır kurma kararı almışlardır. 1 Mayıs eylemlerine katılan işçiler, polis korkusu, devlet korkusu gibi engelleyicileri de bu eylemlilikler sürecinde geride bırakmışlardır. Çadırı kurduktan sonra fabrikayı işgal kararı alan işçiler polis engeli ile karşılaşmışlar ve sonrasında ise güvendikleri 11 işçi (7 erkek 4 kadın) fabrikayı Gezi eylemleri sırasında 28 Haziranda işgal etmişlerdir. Gezi eylemleri ve oluşan forumlarla irtibata geçen işçiler, bir anlamda Gezi’nin güvenliği ve gücü altında işgal eylemlerini devam ettirebilmişlerdir.

İşgal ile geride kalan makinalara ve binaya el koyan işçiler, Gezi sürecinde ellerine geçen maddi destekleri kullanarak bozuk makinaları onartmışlar ve sonrasında 75 gün fabrikada üretim yapmışlardır. Aslında işgal ile ele geçirdikleri; 6 makine (teknolojik olanlar değil), yarım kalan kazaklar (kolu, gövdesi ya da boğazı eksik) ve hepsinden önemlisi değerli ipliklerden daha fazlası değildir. Makinaların sembolik bir önemi varken, o değerli ipliklerin maddi de bir değeri vardı. Makinalardan sadece ikisini çalıştırarak üretime başlayan işçiler yarım kalan kazakları tamamladılar ve değerli ipliklerden yeni kazaklar ürettiler ve bu kazakları Gezi’nin forumlarında sattılar.

İşgal sonrası işçiler için durum çok da pürüzsüz olmamış, patronun devlete vergi borçlarından dolayı, devlet alacağının haczi ile makinaların ellerinden gideceğini düşünen işçiler 15 Ekim 2015 tarihinde farklı bir binaya makinaları taşımışlar ve üretime devam etmişlerdir. Aynı zamanda ilk

fabrikanın yakınında bir satış ofisi kiralamışlardır. Mekândaki bu bölünmeye işçiler arasında da bir bölünme eşlik etmiştir.¹ Çağdaş hukukçularla yola devam eden iki işçi Bomonti'deki ofiste eylemlilik ve tanıtım faaliyetlerini sürdürürlerken kalan 5 işçi ise fabrikada üretim alanında olmayı tercih etmişlerdir. Çağdaş hukukçular ile yola devam eden işçilerin kooperatif hayali sona ermiş ve onlar başka yerlerde iş bularak çalışmaya başlamışlardır. Haziran 2016 tarihi itibarıyla üretim alanında işçilerin sayısı üçe düşmüş, kendi aralarında anlaşmazlık çıkmış ancak patronsuz üretime devam etmektedirler.

Temel verileri ortaya çıkarmayı hedefleyen saha çalışmasını yürütmek amacıyla 2014 yazında fabrikanın yeri, örgütlenme aşamasında kurulmuş olan satış mağazası ve kooperatifçi üretimin yapıldığı atölye ziyaret edilmiş ve işçi mobilizasyonun çekirdek taşıyıcıları (işçiler ve işçileri destekleyen politik fraksiyonun temsilcileri olan toplam 7 kişi) ile derinlemesine mülakatlar yürütülmüştür. 2016 yazında ise üretime devam edilen atölyedeki işçiler ile yeniden mülakat yapılmıştır.

Bu çalışmada, hem saha araştırmasının verileri hem de hazır-giyim sektörüne dair literatür üzerinden Kazova işçi hareketinin oluşumu ve gelişimi analiz edilmeye çalışılacaktır. Çalışmaya yön veren açıklayıcı kavramsal çerçeve olarak politik ekonomi yazınında emek ve sermaye ilişkilerinin dönüşümüne odaklanan neoliberal küreselleşme kavramına başvurulacaktır. Bu kavramın Türkiye örneğinde genelde tekstil özelde hazır-giyim sektörünün gelişim dinamiklerini anlamak ve sektör-içi emek hareketlerini analiz etmek için uygun bir çerçeve olduğu düşünülmektedir. Çalışmanın temel tezlerinden biri bu noktada hazır-giyim sektöründe gelişen Kazova işçi hareketi ile Türkiye'de 1980'li yıllardan sonra devreye sokulan neoliberal küreselleşme politikalarının sonuçları arasında ilişki olduğuna dair vurgudur. Kazova'daki üretim koşullarını ve oluşan sektör-içi emek hareketini belirleyen temel yapısal değişkenin neoliberal politikalar olduğunu düşünülmektedir. Artan rekabet, esnekleşme ve paternalist fabrika yönetimi Kazova'da işçi mobilizasyonun temel koşullarını oluşturmaktadır.

Çalışmanın ortaya çıkardığı diğer önemli bir sonuç işçi hareketi ve yeni toplumsal hareketler arasındaki karşılıklı etkileşimin olduğu durumlarda kolektif dayanışma ağlarının genişlediği ve hareketlerin stratejileri ve ufuklarında kapsamlı değişimlerin meydana geldiği tezidir. Bu bağlamda

1 Bu bölünmenin altında yatan neden ise o beş işçinin ÇHD avukatlarına güvenlerinin kaybolması yatmaktadır. İşçiler alacaklarının yasal takibi ile Somuncu'nun mallarına haciz koydurmak isteklerinin ÇHD avukatları tarafından gereksiz bir masraf olarak görülerek başta kabul edilmediği iddiasındadırlar. İşçilerin talep ettikleri haciz isteği ancak ÇHD avukatları tarafından 7 ay sonra gerçekleşmiştir.

Kazova işçileri mücadelesinin Gezi hareketinin aktörleriyle etkileşimi fabrika işgali ve öz-yönetime dayalı bir dayanışmacı ekonomi pratiği geliştirmeleri sonucunu doğurmuştur. Sonuç olarak, bu çalışma Kazova örneği üzerinden neoliberal küreselleşmenin bir taraftan hazır-giyim sektörü içindeki üretim koşulları ve emek-sermaye ilişkileri üzerindeki etkilerini ortaya çıkarmayı hedeflemekte, öteki taraftan Kazova'da işçi mobilizasyonun oluşumu ve Gezi hareketi sürecinde çeşitli toplumsal hareket aktörleriyle etkileşimi sonucunda yaşanan değişim örüntüleri analiz edilmeye çalışılacaktır.

1. Neoliberal Küreselleşme ve Emek-Sermaye İlişkisi

Türkiye hazır-giyim sektörünün önemli işletmelerinden olan Kazova Trikotaj fabrikasının yukarıda özetlendiği üzere 2013 yılı sonunda kapanması sonucu işçiler, içeride biriken maaşlarını ve kıdem tazminatlarını almak için kolektif bir mücadele başlatmışlar ve aşağıda ayrıntılı biçimde değinilecek olan çeşitli aşamalardan sonra pek görülmeyen bir şekilde öz-yönetime dayalı dayanışmacı işletme formunu hayata geçirmişlerdir. Bu yerel kolektif işçi mücadelesinin nasıl oluştuğu ve geliştiği ve hangi yerel-üstü (ulusal ve küresel) mekânsal koşulların ve etkileşimlerin bu mücadelenin şekillenmesi üzerinde etkilerde bulunduğu sorusu çalışma açısından cevaplanması gereken temel sorular olarak belirmektedir. Bu anlamda özellikle 1980 sonrası dönemde sektörde hâkim olan üretim ilişkilerini belirleyen temel yapısal değişkenin, yerel-üstü bağlama ağırlık kazandıran neo-liberal küreselleşme süreci olduğu söylenebilir.

Neo-liberal küreselleşme süreci ve işaret ettiği temel olgular birçok ulus toplumunu etkisi altına alan temelde iktisadi fakat birçok çeşitli boyutları olan küresel etki bağlamlarına işaret etmektedir. Bu etki bağlamı daha çok küresel ölçekte yeni üretim koşullarını belirleyen yapısal çerçevelerin üretimi süreciyle ilişkilidir. Burada vurgulanmak istenen temel nokta neo-liberal küreselleşme sürecinin temel itici aktörünün sermaye güçleri olduğu ve etkilerinin ise emek sermaye ilişkilerinin dönüşümde aranması gerektiğidir. Bu etki bağlamının oluşması ve yoğunlaşması, merkezinde sermaye aktörlerinin (ulusal ve küresel şirketler ve kurumlar) ve hâkim siyasal elitlerin yer aldığı yeni bir sermaye birikim stratejisiyle ilişkilidir. Eleştirel politik ekonomi yazınında bu sürecin merkez kapitalist ülkelerdeki tarihsel olarak 1970'li yılların başından itibaren kendisini gösteren fordist birikim ve düzenleme kriziyle ilişkili olduğu genel kanıdır (Hirsch ve Roth, 1986; Amin, 1994; Harvey, 2012). Merkez kapitalist aktörler birikim krizine karşı yeni bir stratejiyi devreye sokmuşlardır. Neoliberal küreselleşme kavramı krize karşı cevap niteliğinde böyle bir stratejiye işaret eder. Krize karşı geliştirilen bu stratejiyi sermayenin mekânsal

(yeniden) üretimi bağlamında ele alan Harvey’i takip ederek kapitalist uzam üretimi sürecinin yeni bir aşaması olarak tanımlayabiliriz. Harvey’in vurguladığı gibi kapitalizm “*kendi imajına uygun bir coğrafyayı sürekli olarak yeniden inşa eder. Tarihinin belirli aşamasında sermaye birikimini kolaylaştırmak için belirli coğrafi profiller, ulaşım ve üretim için üretilmiş alanlar, altyapısal ve uzamsal örgütler üretir. Sonra bunları alaşağı eder; daha ileri bir safhadaki birikime yol açmak için yeniden düzenler*” (Harvey, 2011: 75).

Etkilerini küresel ölçekte yeni mekânsal üretim ve tüketim alanları yaratarak gösteren bu sermaye hareketliliği, ulusal politik-ekonomik düzenleme çerçevelerini dönüştürerek fordist birikim/düzenleme krizini yeni bir birikim/düzenleme stratejisiyle (esnek birikim rejimi) aşmaya çalışmanın bir sonucu olarak değerlendirilir (Harvey, 2012: 164 vd.).² Harvey’den hareketle neo-liberal küreselleşme sürecini, toplumları farklı açılardan yapılandıran kapsamlı bir mekânsal dönüşüm stratejisi olmasının yanı sıra merkezi etkilerini emek ve sermaye ilişkilerini yeniden tanımlayan üretim alanında ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Yeni durumun koşullarını belirleyen en önemli değişimler *sermayenin kazandığı yeni hareketlilik/coğrafi akışkanlık ve üretimde etkisini gösteren esnek birikim stratejilerinde* ortaya çıkar. Harvey değişimi veya esnek birikim rejimini, fordist örgütlenmenin yanı sıra çeşitlilik arz eden başka stratejilerinde işlediği kombine bir süreç olarak tarif eder.

“Günümüzün konjonktürüne damgasını vuran, bazı sektörlerde ve bölgelerde (ABD, Japonya ve Güney Kore’de otomobil imalatı) yüksek etkinliği (ve birçok durumda esnek teknoloji ve üretimden bir şeyler alan) Fordist üretim ile (Singapur, Tayvan ya da Hong Kong’da görüldüğü gibi) ‘zanaat’ türü, paternalist ya da patriyarkal (aile içi) üretim ilişkilerine dayanan ve emek üzerinde tümüyle değişik denetim mekanizmaları içeren daha geleneksel üretim sistemlerinin bir bileşimidir.” (Harvey, 2012: 218-219)

2 Harvey’in ayrıca homojen yeni bir birikim ve düzenleme rejiminin tespiti noktasında oldukça temkinli olduğunu da vurgulanmalıdır. Fordizmin yaşadığı krizi daha çok onu niteleyen özelliklerin değişmesine işaret eden esnek birikim rejimine geçiş süreci olarak tarif eder. (Harvey, 2012: 146, 197 vd.). Ayrıca Harvey coğrafi akışkanlığın ve esnekliğin Fordizmden yeni döneme geçişin temel işaretleri olarak belirler. Dönüşüme dair temel tartışmaları ele alarak sanayi ve emek örgütlenmelerine dair esnekliğin varlığı ve yokluğu üzerine olan tartışmanın karşısında konumlanarak iki uç arasında üçüncü bir konum geliştirir. Yürüttüğü bu tartışma için bkz. Harvey, 2012: 215 vd.); 70’li yıllarda yaşanan kriz üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Daldal, 2010: 128 vd.)

Kaynağını üretim alanındaki güç ilişkileri ve çelişkilerinden (birikim krizi) alan bu dönüşüm sürecinin üretimin örgütlenmesinde ve emek ve sermaye arasındaki ilişkilerde ne tür etkiler doğurduğu sorusu önem kazanır. Yeni dönemi niteleyen yapısal değişimi fordist sistemin yarattığı katılığın karşısında esnekliğin artışı olarak gören Harvey taşeronlaşma, geçici istihdam, fason ve küçük ölçekli üretim, enformel sektörün genişlemesi ve kadın istihdamının artışı gibi olguları bu sürecin temel değişim örüntüleri olarak değerlendirir (Harvey, 2012: 164-196). Esnekliğin yaygınlaşmasını bu bağlamda üretimin ve emeğin örgütlenmesinde (Fordizm içinde de ona göre esnekliğin geçerli olduğu sektörler her zaman mevcuttu) temel bir yapısal unsur olarak görür. “İşgücü piyasalarının yapısındaki dönüşüme paralel olarak, sanayinin örgütlenmesinde de aynı derece önemli değişiklikler yaşanmıştır. Örneğin taşeron sözleşmelerinin sistematik hale gelişi, küçük işletmelerin kurulması için fırsatlar yaratırken, bazı durumlarda fason, zanaatkarlık, aileye dayalı (patriarkal), paternalist ('himayeci', 'baba', mafya türü) eski çalışma sistemlerini, üretim sisteminin eklentileri değil ana direkleri niteliğiyle canlandırır ve yaşatır” (Harvey, 2012: 176). Harvey’e göre bu değişimlerin diğer önemli bir yansıması sınıf mücadelesinin nesnel zemininin dönüşümünde yatmaktadır. Bu süreçte küresel düzeyde işçi sınıfının doğası, bileşimi, bilinç oluşumu ve politik eylemlerinin koşulları değişmiş, sendikasızlaşma, kadın işçilerin esnek emek piyasalarına artan girişi ve paternalist ilişki biçimlerinin toplumsal tabanı güçlenmiştir.³ Sonuç olarak esneklik emek üzerinde farklı, fordist ya da Fordizm dışı denetleme sistemlerinin sermaye lehine yoğun bir şekilde devreye sokulduğu stratejileri ifade eder. Bu çalışma yukarıda Harvey’den hareketle vurgulanan esnek birikim rejiminin öngördüğü üretim koşulları ve emek-sermaye ilişkisi biçimlerini 1980 sonrası Türkiye’de genişleyen hazır giyim sektörünün şekillenışı açısından oldukça önemli gördüğünden; aşağıda sektörel yapıya ve emek gücünün denetimine dönük daha ayrıntılı bir gözlem sunacaktır.

Neo-liberal küreselleşmeyi tanımlayan esnek birikim rejimi; üretim, emek süreçleri, işgücü piyasaları, ürünler ve tüketim kalıpları üzerinde kapsamlı etkiler doğurur. Bu süreç sermaye güçlerinin işçi sınıfı karşısında eylem kapasitesini artırarak farklı üretim alanlarının sermayenin çıkarları doğrultusunda yapılandırabilmenin koşullarını yaratır. Özellikle sermayenin

3 İşçilerin yeni koşullar altında örgütlenme ve kolektif mücadele olanakları konusunda çarpıcı bir ifadeyle şöyle dile getirir: “Fabrikada kapitalist sömürüye karşı mücadele etmek, çokuluslu sermayeye fason çalışan bir ev içi atölyede aile emeğini yüksek derecede disiplinli ve rekabet gücüne sahip hale getirmeyi hedefleyen bir baba ya da amca ile mücadele etmekten çok farklıdır.” (Harvey, 2012: 177)

artan hareketliliği/coğrafi akışkanlık bir taraftan küresel ölçekte üretim ve tüketim zincirlerinin birbirine eklenmesinin yoğunlaşmasına işaret ederken öteki taraftan sermayenin mekânsal eylem kapasitesinin işçi sınıfı karşısında güçlenmesini ifade eder. Sermaye birikiminin esneklik üzerine kurulduğu üretim ilişkilerinin emek tarafında ortaya çıkardığı etkiler bir taraftan güvencesizleşme olarak yaşanırken diğer taraftan bu sürece paralel çalışan sınıfların örgütlenme ve kolektif eylem zemininin zayıflamasında kendini gösterir⁴. Özellikle bu noktaların yeni çalışma koşullarının hayata geçtiği işgücü piyasasına sahip olan hazır-giyim sektörü için çok önemli olduğu ve emek sermaye ilişkilerinin şekillendiği temel yapısal bağlamı oluşturduğu söylenebilir.

Sonuç olarak neo-liberal küreselleşmeyi küresel ölçekte fakat özgün işleyen esnek birikim stratejileri olarak kavrayan Harvey bu sürecin hem eşitsiz coğrafi eklenme yapısı içinde hem de farklı coğrafi mekânlarda benzer üretim koşullarının ve çelişkilerinin oluşması anlamında anlaşılması gerektiğine işaret eder. Burada vurgulanmak istenen şey neoliberal küreselleşme sürecinin temelde farklı mekânsal ölçeklerde emek ve sermaye ilişkilerini sermaye lehine biçimlendirdiği ve küresel ölçekte işleyen koşulların/çelişkilerin daha yoğunluklu bir şekilde emek hareketinin temel dinamiklerinden birini oluşturmaya başladığıdır (Silver, 2009; Munck, 2003). Bu sürecin etkilerini Türkiye’de özellikle esnek birikim stratejilerine yaslanan neoliberal kalkınma düzenlemelerinin devreye sokulmasıyla gelişen tekstil veya hazır-giyim sektöründe gözlemek mümkündür.

2. Küreselleşen Tekstil Sektörü Üretim Yapısı ve İlişkileri

Bu bölümde neo-liberal küreselleşme süreci ile Kazova’nın içerisinde konumlandığı hazır-giyim sektörünün şekillenmesi arasındaki ilişkiye vurgu yapılarak sektöre özgü emek sermaye ilişkilerinin durumu ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Neo-liberal küreselleşme sürecinin hız kazandığı bir dönemde Türkiye’de de 1980 sonrası yaygınlaşan neo-liberal politikalar, küresel ölçekte tarif edilen esnek birikime dayalı üretim örgütlenmesi ve emek-sermaye ilişkilerinin ulusal ölçekte yoğunlaşarak yaygınlaştığı birçok çalışma tarafından vurgulanmaktadır (Daldal, 2010; Yücesan-Özdemir ve Özdemir, 2008; Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2011). Bu süreçte genel imalat sanayi içerisinde önemli bir konum edinmeye başlayan tekstil ve hazır-giyim sektörü neo-liberal

4 Esnek çalışma koşulları bu süreçten fayda sağlayan dar ve ayrıcalıklı çalışan işçi gruplarını da kapsadığı belirtilmelidir (Harvey, 2012: 174 vd.).

dönüşümün yaşandığı temel imalat sanayilerinden biri haline geldiği söylenebilir.

Türkiye’de özellikle 1980 askeri darbesinden sonra izlenen ihracat temelli neoliberal birikim ve düzenleme stratejisi bağlamında tekstil sektörünün önem kazandığı görülmektedir (Daldal, 2010: 247-251; Eraslan vd., 2008: 273). Özellikle tekstil ve hazır-giyim endüstrisinde üretim süreçlerinin yeni uluslararası işbölümü bağlamında çevre ülkelere doğru gittikçe genişlemesi ve yayılması bu ülkelerde sektörün özellikle dış pazarlara üretim stratejisiyle uyumluluk arz ettiği söylenebilir. Dünya ölçeğinde ürün döngüsünde genişleme ve standartlaşma aşamasının yaşandığı tekstil sektörünün yoğun rekabet ve karlılık krizlerinin üretim koşullarını belirlediği bir durumda sektörün çevre ülkelerde ve dolayısıyla Türkiye’de genişlemesi sermaye ve emek piyasasının yapısını da belirleyen bir unsur olarak karşımıza çıkar.⁵ Özellikle hem benimsenen yeni ihracat temelli neoliberal stratejinin düzenleme çerçevesi hem de sektöre giriş için düşük sermaye gereksinimi ve emek-yoğun üretim yapısı bu genişlemenin temelini oluşturur. Özellikle süreklilik arz eden kırdan kente hızlı göç olgusu sektörün ihtiyacı olan ucuz emek gücünü sağlama açısından önemlidir (Coşkun, 2013: 55 vd.). Bu uygun koşullar altında Türkiye’de tekstil ve hazır-giyim sektörü küresel üretim zincirine eklenerek hızlıca büyümüş ve 1980 sonrası sanayi ürünleri ihracatında temel sektör haline gelmiştir. Sektörün dış pazarlara yüksek bağımlılığı ve çevresel eklemleme biçimi/düzeyi gibi küresel etkilerin sektörün şekillenmesi üzerindeki önemine işaret eder. Bir taraftan 2001 sonrası benimsenen deflasyonist politikanın etkileri, öteki taraftan Dünya Ticaret Örgütü tarafından 1995 yılında kabul edilen Tekstil ve Hazır Giyim Anlaşması gereği ticaret kotalarının 2005 yılında tamamen kaldırılması uluslararası pazarlarda rekabeti yoğunlaştırır. Bu durum yine aynı dönemde Türkiye tekstil ve hazır-giyim sektöründe yapısal düzeyde önemli değişimlerin yaşanmakta olduğuna işaret etmektedir (Daldal, 2010: 252 vd.). Bu yeni rekabet durumu ve küresel dalgalanmalar firmalar üzerinde yoğun bir baskı oluşturduğu görülmektedir.⁶ Örneğin, rekabet yoğunlaşmasıyla beraber, 2005 yılında 1.160 firmanın kapanması ile 151.000 çalışan işini kaybetmiştir. Yine aynı yıl, tekstil sektöründe 430 milyon dolarlık ihracat düşüşü yaşanmıştır. Kapanan 1.160 firmanın 819’u İstanbul’da, 341’i

5 Silver, 2009; Tekstil sektöründeki küresel tedarik zinciri ve eklemleme hakkında bkz. Eraslan vd., 2008: 266-273.

6 Hazır Giyim Sektörü, Sektör Raporları, T.C. Ekonomi Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü Tekstil ve Konfeksiyon Ürünleri Daire Başkanlığı, 2012; <http://bianet.org/bianet/ekonomi/52110-rekabet-tekstilde-isciyi-zorda-birakacak> (29.04.2016)

Anadolu’da faaliyet gösteren firmalar olduğu görülüyor.⁷ Bu baskı yüzlerce firmanın kapanmasının yanı sıra, maliyeti düşürmeye dönük yoğunlaşan emek sömürüsü ve aynı zamanda düşük maliyetli ürünler bazında rekabet etmeye çalışan tekstil ve hazır giyim firmalarının yüksek katma değerli tekstil ürünleri üretimi ve markalaşma çabalarında görülmektedir.

1980 sonrası tekstil ve hazır-giyim sanayisinin bu şekilde ihracat yönelimli büyümesi ve yoğunlaşan küresel rekabet koşullarının belirleyiciliği altında sürekli yeniden şekillenmesi oldukça heterojen bir üretim yapısı meydana getirmiştir. Balaban’ın elde ettiği bulgulara göre sektörün bu heterojen yapısı, sermaye ve emek pratikleri açısından birbirine eklemlenmiş üç üretim düzleminde oluşur. Bu düzlemler fabrika, küçük atölyeler (sweatshops) ve ev işçiliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 1980-1995 yılları arasında tekstil sektöründe sermaye ve emek pratiklerinin büyük oranda şekillendiği küçük atölyeler (sweatshops) düzleminin üretim yapısına hâkim olduğu görülmektedir. 2001’den sonra ise artan maliyet baskısıyla beraber ev eksenli çalışma, sektörde önem kazanmaya başlamıştır (Balaban, 2011: 43 vd.).⁸ Tekstil ve hazır giyim sektörünün üretim yapısının en büyük kısmını küçük ve orta ölçekli aile işletmelerinin veya atölyelerin (sweatshops) oluşturduğu rahatlıkla öne sürülebilir. Sektörün üretim yapısı hakkında Halkbank Tekstil ve Hazır Giyim Raporunun tespitleri anlamlı ipuçları vermektedir.

“Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sektörü, KOBİ ağırlıklı bir sektör olup, özellikle hazır giyim sanayindeki kayıt dışılığın %50’nin üzerinde olması nedeniyle, işletme sayısı hakkındaki tahminler bile, çok büyük farklılıklar göstermektedir. 35.000 ile 70.000 arasında değişen işletme sayısı tahminlerinden hangisi doğru olursa olsun, tekstil ve hazır giyim sektörünün Türkiye’nin en büyük ve en yaygın sanayi dalı olduğu gerçeği çok açıktır. Türkiye genelinde ihracata yönelik üretim yapan %90’ını KOBİ mahiyetinde olup toplam 18.500’ün üzerinde imalatçı/ihracatçı işletme bulunmaktadır. Bunların 11.000’i hazır giyim ve 7.500’ü de tekstil imalatı/ihracatı alanında faaliyet göstermektedir. Bu işletmelerin %90’ından fazlası küçük işletmeler, yani küçük veya büyük atölyelerdir. Tekstil ve hazır giyim sektöründe sanayinde ortalama çalışan sayısı 18

7 Konya ticaret odasının raporu bkz. www.kto.org.tr/d/file/tekstil-sektoru---2006.doc (11.09.2014)

8 Bu gelişme aslında tekstil sektörünün genel sanayi yapısı içindeki yerinin değişmeye başlamasıyla ilişkilidir. 2001 sonrası benimsenen yeni iktisadi politika bağlamında (Türk Lirasının değerlenmesi) emek yoğun sektörlerin küresel piyasalarda rekabet gücünü yitirmeye başlamasıyla beraber ihracatta birinci kalem olan tekstil ürünleri yerini özellikle 2007’den sonra daha belirgin bir şekilde otomotiv, metal ve makine sanayisi ürünlerine bırakmıştır.

iken hazır giyimde 9'dur. Sektör genelinde ortalama çalışan sayısı ise 12,5'tur." (Halkbank Tekstil ve Hazır Giyim Sektör Raporu, 2010: 10)

Sektörde faaliyet yürüten işletme biçimlerine dair net tahminde bulunmak oldukça zor görünmektedir. Genelde farklı yıllara ait genel tahminlerden yola çıkılmaktadır. Bir tahmine göre Türk tekstil ve hazır giyim sanayinde %90'ı KOBİ, %95'i de aile şirketi niteliğinde olan 43.000 civarında firma faaliyette bulunmaktadır. Bunların 11.000'i hazır giyim, 7.500'ü tekstil alanında olmak üzere 18.500 tanesi ihracat yapmakta ve toplam 750.000 kişiye istihdam sağlamaktadırlar (İAOSB, 2012). İşletme düzeyindeki 2014 yılına ait SGK verilerini dikkate aldığımızda daha net bir istatistiki veriye dayanmak mümkün görünmektedir. İşyeri sayısı açısından baktığımızda tekstil ve giyim eşyaları imalatında toplam 52.214 işletmenin kayıtlı olarak faaliyet yürüttüğü görülmektedir. Giyim eşyaları imalatını dikkate aldığımızda sektöre hâkim olan işletme birimlerinin 1-50 kişi çalıştıran işletmeler olduğu görülmektedir.

	İşyeri sayısı												Toplam	
	İşyeri büyüklüğü (İşyerinde çalıştırılan sigortalı sayısı)													
	1	2-3	4-6	7-9	10-19	20-29	30-49	50-99	100-249	250-499	500-749	750-999	1000+	
Tekstil Ürünleri İmalatı	3.405	3.970	2.915	1.559	2.009	952	1.006	711	675	216	61	23	20	17.522
Giyim Eşyaları İmalatı	7.289	8.677	6.490	3.504	3.708	1.649	1.609	976	572	162	31	13	12	34.692

Kaynak: SGK verilerinden hazırlanmıştır. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/istatistikler/sgk_istatistik_yilliklari/ (03.05.2016)

Sektördeki yaygın kayıt dışı çalıştırmanın özellikle küçük ve orta işletmelerde yoğunlaştığı dikkate alınırsa bu birimlerde çalışan işçi sayısının daha fazla olmasına ve böylece üretim birimi olarak genel sektör içindeki payının daha yüksek olma olasılığına dikkat çekmek gerekir. Tekstil ve hazır giyim sektöründe istihdama göre firma büyüklüklerine bakıldığında ortalama olarak 100'den fazla işçi çalıştıran büyük firmaların oranı %2-3 düzeyindedir. Buna karşın işletmelerin yaklaşık %95'i, 1 ile 50 işçi arasında işçi çalıştıran işletmelerden oluşmaktadır. Özellikle hazır giyim veya konfeksiyon sektöründe küçük atölyelerin orantısız olarak egemen olduğu ve büyük firmaların oranının tekstile oranla daha düşük olduğu görülüyor. Küçük atölyelerin kurulması ve kapanması düşük sermaye gereksinimi, yüksek rekabet ve emek yoğun karakterinden dolayı daha kolaydır. Yine bu genel yapıyla ilişkili olarak alt ve orta katmanlarda yaygın bir şekilde fason üretim ağıyla birbirine bağlanmış üretim zinciri yapısının varlığı unutulmamalıdır. Yüksek rekabete ve karlılık

krizine cevap olarak büyükler hiyerarşik bir şekilde küçükleri ürettikleri taleple (sipariş ya da fason üretim) besleyerek maliyet düşürmeye gittikleri görülüyor. Görece karmaşık bir iş bölümü ve üretim teknolojisinin varlığı küçükleri parça üretimiyle sınırlayarak sektörün aşağı katmanlarında genişleme yaratırlar. Bitmiş tekstil veya hazır giyim ürünleri bu şekilde birçok küçük atölyenin üretim sürecinden geçerek pazara ulaşır. Daldal'ın (2010: 276) yürüttüğü saha çalışmasında ortaya çıkardığı gibi, özellikle alt katman işletmelerde sipariş durumunun istikrarsızlığından dolayı sürekli belirsiz bir çalışma ortamı hâkimdir ve küçük işletmeler önlerini görememek gibi temel bir sorunla yüze gelirler.

Yoğun rekabetin hâkim olduğu küresel bir sipariş ve tedarik zincirinin belirlenimi altında sektördeki büyük ve küçük işletmeler örgütlenme yapısını esnek koşullara uydurma zorunluluğu yaşarlar. Esneklik sektörün temel yapısal koşulu olarak ortaya çıkar. Hazır-giyim sektörünün yukarıda vurgulanan üretim katmanları (fabrika, küçük atölyeler ve ek eksenli çalışma) aynı zamanda hiyerarşik bir üretim yapısına işaret eder. Sipariş zinciri, tepede marka firmalardan başlayarak, mümessil firmalar üzerinden ihracatçı firmalara bağlanır. İhracatçı fabrikalar ise bu siparişlerin tedarikinde maliyet düşürücü etkiler doğuran küçülme ve esnekleşme stratejisine başvurarak, fason üretim ağıyla küçük ölçekli atölyelere bağlanırlar (Daldal, 2010: 284; Balaban, 2011: 166, 244 vd.). Entegre üretim yapan ihracatçı firmalar; sürekli olarak artan fiyat rekabeti, kar oranlarının düşmesi ve istikrarsız pazar yapısı karşısında esnekleşmeyi, fiyat ve maliyet dengesini fason üretim ağı ve kayıtdışılık üzerinden kurarlar. Bu şekilde Daldal'a (2010: 287) göre sektörde %90'a ulaşan herhangi bir denetime tabi olmayan, düzenlenmemiş piyasa koşullarının gereklerine göre çalışan atölyeler oluşur. Sektörde böylece yukarıda değinilen esnek birikim rejimine işaret eden koşulların hâkim olduğu görülmektedir. Esneklik hazır-giyim sektöründe üretim örgütlenmesi ve emek sermaye ilişkilerini belirleyen temel yapısal çerçeveyi oluşturmaya başlar. Sektörde neo-liberal küreselleşme süreci boyunca fason üretim ağıyla beraber atölye ve ev eksenli emek katmanlarının büyüüp genişlediği söylenebilir. Bu genişleme öteki taraftan esnek çalışma rejiminin de genişlemesi anlamına gelmektedir. En başta sektörde kayıtdışı ve sigortasız çalışma hâkimdir. Yine 2014 yılı SGK verilerine göre tekstil ve hazır-giyim sektöründe toplam kayıtlı sigortalı çalışan sayısı 941.349 kişidir. Sadece giyim eşyaları imalatında kayıtlı çalışan sayısı 497.193 olarak görünmektedir.

	Zorunlu sigortalı sayısı													Toplam
	İşyeri büyüklüğü (işyerinde çalıştırılan sigortalı sayısı)													
	1	2-3	4-6	7-9	10-19	20-29	30-49	50-99	100-249	250-499	500-749	750-999	1000+	
Tekstil Ürünleri İmalatı	3.405	9.555	14.090	12.250	27.427	22.888	38.640	50.629	105.663	73.053	36.421	19.336	30.799	444.156
Giyim Eşyaları İmalatı	7.289	20.901	31.392	27.725	50.603	39.588	62.157	67.884	85.649	54.671	19.119	11.238	18.977	497.193

Kaynak: SGK verilerinden hazırlanmıştır. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/istatistikler/sgk_istatistik_yilliklari/ (03.05.2016)

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın 2016 istatistiklerine göre dokuma, hazır-giyim ve deri imalatında toplam kayıtlı çalışan sayısı 1.003.628 ve bunların %10,35'i sendikalı olarak görünmektedir.⁹ Sektörde ne kadar kayıtdışı çalışmanın olduğuna dair net veriler bulmak mümkün değildir. Bazı tahminlere göre sektörde toplam kayıtlı ve kayıtsız çalışan sayısı 1.416.000 olarak görülmektedir.¹⁰ Genel tahminler ise sektörde çok daha yüksek oranlarda kayıtdışı istihdamın olduğu yönündedir. Sektörde yaklaşık 2 veya 2,5 milyon toplam istihdam tahminleri yapılmaktadır.¹¹ Daldal'ın (2010: 272) yapmış olduğu saha çalışmasında elde etmiş olduğu bulguya göre sektörde işletme düzeyinde ortalama sigortalı çalıştırılan işçi oranının %10 olarak tahmin etmek mümkündür. Hazır-giyim sektöründe fabrika üretim katmanından ziyade kayıtdışı çalışma fason üretimin geniş küçük ve orta ölçekli atölyeler katmanında yaygın olduğu tahmin edilebilir.

Esnekliğin en önemli sonuçlarından biri de tekstil ve hazır-giyim sektöründe sendikalı işçi sayısının (yaklaşık 103.875) oldukça düşük olmasıdır. Yukarıdaki SGK verilerini dikkate aldığımızda tekstil ve hazır-giyim sektörü için sendikalılık oranın büyük işletme birimlerinde daha fazla olduğu tahmin edilebilir. Tekstil ve hazır-giyim sektörü genel yapısı içinde büyük işletmelerde (sadece yüzden fazla işçinin çalıştığı birimlerde) çalışan sigortalı işçi sayısını dikkate aldığımızda (bu sayı 462.928'dir) bu katmanda çalışanların 1/4'nin

9 http://www.csgb.gov.tr/media/1719/2016_ocak_6856.pdf (04.05.2016)

10 "Tekstil ve Hazır Giyim Sanayiinin Türk Ekonomisindeki Yeri" başlıklı Türkiye Tekstil Sanayi İşverenleri Sendikası'nın hazırladığı rapor bkz. http://www.tetsiad.org/files/downloads/bilgi_bankasi/thg%20raporu.pdf (04.05.2016)

11 Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Hazır Giyim Sektöründe Çalışan İşçilerin (Risk Grubu: Kadın işçi) Çalışma Koşullarının İyileştirilmesi Programlı Teftişi Sonuç Raporu, 2011. http://www3.csgb.gov.tr/csgbPortal/ShowProperty/WLP%20Repository/itkb/dosyalar/yayinlar/yayinlar2013/2011_52 (04.05.2016); Eraslan vd., 2008: 279.

sendikalı olma ihtimali ortaya çıkar. Sadece hazır-giyim sektörünü dikkate aldığımızda hem büyük hem de küçük işletme birimlerinde yani sektörün bütün üretim katmanlarında sendikasızlık hâkimdir. Özellikle küçük ölçekli fason üretim birimlerinin hâkimiyeti dikkate alındığında buralarda sendikalaşma zemini neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Hazır-Giyim sektörünün genel yapısı dikkate alındığında sendikalaşma çabasının özellikle orta ölçekli (10 ile 100 işçi çalıştıran işletmeler) firmalarda yoğunlaştığı ve kolektif işçi mücadelelerinin temel kaynaklarından biri olduğu söylenebilir.

Sektörde üretim maliyetinin en önemli kısmını emegücü oluşturmasından dolayı emek üzerindeki denetim sermaye birikimi açısından en önemli sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Küçük ölçekli üretimin sektörde yaygınlaşması emek üzerindeki denetim biçiminin üretim yapısına uygun olarak yoğun şekilde geleneksel-paternalist ilişki biçimlerine yaslandığı görülmektedir.¹² Genel olarak sektörde iç göçle desteklenen yoğun bir emek havuzunun varlığı söz konusudur. Düşük ücretler, uzun çalışma saatleri ve görece hızlı öğrenilen iş süreçlerinden dolayı yoğun bir işgücü devri sektöre hâkimdir. İtaati ve örgütsüzlüğü besleyen geleneksel-paternalist ilişkilere dayalı emek denetimi hem büyük hem de küçük işletmelerde yoğun olarak görülmektedir. Kazova örneğinden de göreceğimiz gibi üst katmanda yer alan fabrikaların emek denetimi stratejilerine kadar sızmış olan bu paternalist yönetim tarzı emek üzerinde şiddet ve rızanın karışımı olan bir denetleme biçimidir¹³. İşçilerin alımında aile, akrabalık ve hemşerilik ilişkileri, patronun doğrudan işyeri denetimleri, dinsel ve etnik bağlılıklar gibi örüntüler esnek çalışmaya dayalı emeğin yoğun sömürsünü meşrulaştıran denetim araçlarına dönüşürler (Daldal, 2010: 275; Nichols ve Suğur, 2012: 26; Balaban, 2011: 201 vd.).

Genel olarak sermaye yoğunundan emek yoğununa doğru yukarıdan aşağıya bir alt sektör sıralanışını dikkate aldığımızda, sektördeki emek gücünün esas yoğunlaştığı üretim katmanının küçük ve orta büyüklükteki atölyeler olduğu söylenebilir. Bu alt katman, sektörün sermaye yapısını belirleyen temel özelliğinin -yani giriş maliyetlerinin düşüklüğünün- koşullarını da içinde barındır.¹⁴ Emek yoğun sektörde sermaye birikiminin temel koşulu emek

12 Harvey, kapitalist küreselleşmenin emek sektörüne olan parçalayıcı etkilerini tartışırken kapitalist küçük işletmelerin yaygınlaşması olgusuna işaret ederek, paternalist ilişki biçimlerinin bu işletmelerin yönetimindeki önemine dikkat çekmektedir. Bkz. Harvey, 2012: 177; Balaban, 2012; Nichols ve Suğur, 2012: 26.

13 Paternalist fabrika rejimi hakkında bkz. Burawoy, 2015: 121 vd.

14 “Tekstilde sermayenin sektörün içine ve dışına doğru daimi akışının sonucu olarak, sektörde sürekli bir dalgalanma olduğunu iddia etmek mümkündür” (Balaban, 2012: 65)

üzerinde denetimin kurulmasıdır. Sektördeki denetim, üst katmanlarda düşük düzeyde de olsa kurumsal ilişkiler üzerinden (sendikalar) yürütülürken; fason üretim ağı içinde konumlanan küçük ve orta ölçekli katmanlarda denetim biçimleri kurumsal olmayan, geleneksel-paternalist ilişkiler üzerine kuruludur. Emegın yoğun sömürsünün yaşandığı bu katmanlarda esnek denetim stratejilerine rağmen sık sık bireysel ve kolektif mücadele biçimlerine rastlanılmaktadır. Bunların birçoğu işyeri kaynaklı olduğu, birçoğunun da sektörün tabii olduğu küresel piyasa/sipariş dalgalanmaları sonucunda ortaya çıktığı görülmektedir. En basit bir gazete taraması, tekstil ve hazır-giyim sektöründe çeşitli nedenlerden dolayı (maaşların ödenmemesi, ani işyeri kapanmaları, kötü muamele, uzun çalışma saatleri, işten çıkarmalar gibi) değişik zamanlarda işçi mücadelelerinin oluştuğunu göstermektedir. Bianet üzerinden yapılan taramada 2000 yılından sonra birçok farklı işyerinde yukarıda sayılan nedenlerden dolayı işçilerin verdiği kolektif mücadeleleri tespit etmek mümkündür.¹⁵ Bu anlamda esnek ve güvencesiz (precarious) çalışma koşullarının sektördeki hâkimiyeti emegın denetiminin yapısal çelişkilerine işaret ettiği söylenebilir.

Türkiye’de tekstil ve hazır-giyim sektörü oldukça heterojen sermaye ve emek pratiklerinin hâkim olduğu bir yapıya sahiptir. Özellikle 2000 yılından sonra sürdürülen neoliberal küreselleşme politikalarının hızlanması ve derinleşmesi sonucunda, sektör küresel pazara daha sıkı eklemlendikçe, üretim koşulları da buna uygun olarak gittikçe daha yoğun rekabet düzeyi, karlılık krizi ve bunları karşılamaya dönük esnek üretim yöntemleri tarafından belirlenir hale gelmiştir. Sektördeki üretim birimleri küresel sipariş/tedarik zincirinin hiyerarşik yapılanması altında emek gücünün yoğunlaştığı küçük ve orta ölçekli atölye ve işletmelerin ağır bastığı fason üretim ağıyla birbirine eklemlenmiştir. Sonuç olarak, neo-liberal küresel piyasa dinamiklerini belirleyiciliği altında sektörün üst ve özellikle alt katmanlarında sermaye sirkülasyonunun ve emek sömürsünün oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu koşullar altında sermaye ve emek ilişkilerinin biçimlenişi, çelişkili ve dinamik bir karakteri içinde barındırır.

15 Bu işyerlerine birkaç örnek vermek gerekirse; Merve Tekstil (2008), Hey Tekstil (2012), Aksoy Tekstil (2012), Greif (2014), MEHA (2009), Bedaş (2012), Roseteks (2012), Bross Tekstil (2015), Kerbal Konfeksiyon (2011), Meha Tekstil (2009), İlbek Tekstil (2008), Rovman (2009), Akçay Tekstil (2012), Darkmen (2012). Ayrıca sektörde düzenli veya eşzamanlı işçi mobilizasyon süreçlerinin yaşandığı Birelma’nın da İstanbul’da üç farklı işyerindeki mücadeleleri araştıran çalışmasında işaret ettiği noktalardan biridir (Birelma, 2014: 280).

3. Kazova'da Üretim Örgütlenmesi ve Emek Denetimi

Bu bölüm, Kazova fabrikasına odaklanıp sektör içindeki konumunu ve üretim ve emek pratiklerini yeniden kurgulamayı hedeflemektedir. Bunu yaparken özellikle işçilerle yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen verilere dayanarak sektördeki yapısal değişimler, Kazova fabrikası pratikleri ve işçilerin kolektif mücadelesinin oluşum koşulları arasındaki ilişkilere odaklanılacaktır. Kazova işçilerinin 2013 başlarında başlayan mücadelesinin gelişiminin koşullarını, hazır-giyim sektörünün genel olarak 2000 yılından itibaren, özellikle de 2005 sonrası serbest ticaret uygulamasının yaygınlaşmasıyla beraber ortaya çıkan kırılmalı ve rekabetçi yapısında aramak mümkündür. Kazova örneğinde, bu değişimlerin işletme düzeyinde nasıl etkiler doğurduğunu izlemek için gerekli verilerin olmamasından dolayı işçilerin işletme yönetimi uygulamalarındaki değişimlere dönük ifadeleri kullanıldı.¹⁶ Kazova fabrikası 2005 sonrası artan küresel rekabet koşulları altında yönetim kriziyle yüz yüze gelmeden önce tekstil sektörü içinde en üst üretim katmanında yer alan Avrupalı büyük markalara (Alman Marc O'Polo, Daks ve Falke, İsveçli Pucko ve Gant, İtalyan Armani ve Ermenegildo Zegna) tekstil ürünleri ihraç eden büyük ölçekli bir firma olarak görünmektedir. Kazova'nın 1947 yılında kurulmuş olması dönemin liberal iktisadi politikalarıyla ilişkili olarak büyüyen bir aile şirketi olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Triko üretimine 1960 yılında başlayan Kazova fabrikası Şişli Bomonti'de yıllık kapasitesi 1 milyon adet olan entegre bir üretim tesisine sahiptir. 2010 yılında 230 işçinin çalıştığı fabrikanın 2008 yılından önce 300 'ün üzerinde çalışana sahip olduğunu görüyoruz.¹⁷

Firma, büyük olasılıkla 1980'li yıllardan sonra üretim kapasitesini genişleterek dışarı açılmış ve özellikle Avrupalı büyük markalar için tedarikçi bir firma konumuna yükselmiştir. Entegre üretim yapısına sahip olan firmada; dokuma, konfeksiyon, kontrol, paketleme, ütüleme, depolama gibi bütün birimlerin aynı binada konumlanmış olduğunu görüyoruz. En fazla işçinin çalıştığı konfeksiyon, kontrol ve paketlemede kadın işçilerin ağırlıklı olduğu

16 Aynı zamanda işletme yönetimiyle görüşme şansımızın olmaması ve işyerinde sendikal bir örgütlenme ve denetlemenin olmaması da yeterli ve sağlıklı verilere ulaşımı güçleştirmiştir.

17 Kazova Trikotaj Sanayi Yönetim Kurulu Başkanı Ümit Somuncu'yla 2010 yılında yapılan mülakattan firmanın sadece Avrupa'ya değil Japonya'dan ABD'ye kadar birçok ülkeye ihracat yaptığı ve Çin'den sipariş almış olduğu görülüyor. Aynı zamanda İspanyol bir perakende grubundan da çocuk trikосу üretimi için teklif almış olduğu belirtiliyor. <http://www.patronlardunyasi.com/haber/Tekstildefasoncu-sikintisi-basladi/87782> (04.05.2016)

görülmektedir. Fabrikanın ayrıcalıklı konumunun, büyük oranda ihracattan; daha doğrusu Avrupalı büyük markaların siparişlerinin tedarikçiliği konumundan kaynaklandığı görülmektedir. Fabrikanın bütün üretim yapısının bu konuma göre yapılandığı söylenebilir. Sadece ipliğin bu markalar tarafından ve dışarıdan temin edildiği ve kalan işlemlerin hepsinin entegre bir şekilde fabrika içinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Daha çok triko üretiminde uzmanlaşmış olması ve entegre bir üretim yapısı üzerinden tedarik sürecini az ya da çok müstakil şekillendirilebilme gücü, firmanın sektör içindeki konumunu belirleyen temel unsurlar olarak belirmektedir. Yıllık üretimin ağırlıklı bölümünü (yaklaşık 8 ay) büyük marka firmalardan alınan siparişlerin tedariki oluşturmaktadır. Bu kapsamda yıllık olarak 150-200 bin adet ürün üretildiği eski ustaların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Aynı zamanda yerli büyük markalar için de üretim yapılmaktaydı.

Kazova fabrikası, kapanma sürecine girmeden önce hazır-giyim sektörü içerisinde en üst katmanda konumlanmış bir firma olarak görünmektedir. İşçilerin belirttiğine göre firma eski dönemlerde zaman zaman ev-içi emeğe başvurmuş aynı zamanda 1990'ların ortalarından ve özellikle 2000 yılından sonra düşük düzeyde ve patronun sıkı denetimi altında fason atölyelere üretim yaptırmaya başlamıştır. Özellikle sipariş tedarikinde yaşanan sıkışmalarda yer yer fason dışarıya iş verme gündeme gelmiştir. Fason çalışma konusunda patronun oldukça temkinli ve sıkı güvence arayışı içinde olduğu görülmektedir. Patron üst marka firmalarla yapılan sözleşmeler gereğince siparişlerin zamanında tedarikini esnekletiren fason üretime karşı oldukça şüpheli yaklaşmaktadır. Tedarik konusunda güvenilir fason üretici ağının inşa edilmesi yerine patronun verili üretim düzeni ve ilişkilerini koruma yönünde temel tutum aldığı görülmektedir. Bu tutum, sadece fason üretimle ilgili olmayıp genel üretim süreciyle ilgili her değişim anında beliren bir yönetim anlayışı olduğu işçilerin anlatılarından ortaya çıkmaktadır. Görüşülen işçilerin ifadelerinden, bu durumu mümkün kılan şeyin, özellikle farklı üretim birimlerindeki iş düzeni ve süreçlerinin kontrolünün büyük oranda fabrikada uzun dönemden beri çalışan sadık bir çekirdek usta grubunun varlığı olduğu anlaşılmaktadır. Fabrikada 16 yıl çalışan bir işçi bunu şöyle ifade etmektedir:

“Ben girdiğim zaman öyleydi yani. Kemik bir kadro vardı. Kemik kadroyu bozmaya çok korkuyordu. Toplantılara girerdik. Pazartesi günü şey toplantı yapardı. Ne yapıyoruz ne oluyor falan. Toplantı yapardı sonrada adet almak için toplantı yapardı. Herkesi çağırdığı insanlar vardı. Bu tür şeylere çağırırdı. Mesela çağırırdı beni mesela Engin Bayrampaşa'da ki sistem nasıl böyle böyle, hemen oğlu dönerdi baba hani bizde bir yerinden girelim bu işin gibilerinden. Birkaç defa denemek istediler ama. Düzeni bozmaya korkuyorlardı. Patronlar hiç ticaretten anlamazdı işten de anlamazdı. Çok eski eskiden gelen işçiler bir sistem

kurmuştu. Patronlar değil. Yani çalışanlar bir sistem kurmuşlardı. Duvarı örmüşler. Somuncu da çok korkuyordu oradan bir taş almaya. Duvarı yıkarım diye. Mesela makinelerin çalışma sisteminde bir şey yapıcak diyorduk tamam mı ya da müşterilere böyle bir şey yapıcak diyorduk elletmezdi. Nasıl gelmiş, hetrayı böyle mi alıyoruz hetra öyle devam etsin derdi mesela. Bir şeyi yıkmaya korkardı. Mesela konfeksiyonda diyorduk bir sistem değiştirelim. Mesela bütün piyasa kolu altta bedeni üste takar. Kazova tersini yapardı. Yıllarca. Dedik ki biz de o sisteme geçelim, hem daha hızlı. Ya şimdi bütün konfeksiyon karışır kalsın. Böyle kalsın... Bir desenli mal geliyordu. O kadar şey bir adamdı ki. Çağırıyordu beni. Engin bunu yapar mıyız diyordu. Yaparız abi diyordum. Desen var. Ya bu bizim başımızı belaya sokar ya biz bunu almamalım diyordu.”

Fabrikada ayrıca üretim süreci hakkında karar yetkisi oldukça zayıf olan ara yönetici kadrolar bulunmaktadır. Kendi içinde ayrımlaşan, az ya da çok karmaşık entegre bir üretim yapısına sahip olmasına rağmen işletme yönetiminde bu yapıya denk düşen bir profesyonelleşmeden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Aile işletmesi karakteri taşıyan mülkiyet yapısıyla patron (baba-oğul), fabrika yönetim hiyerarşisinde tepeden karar verme gücüne sahiptir.¹⁸ Üretim sürecini yönetme ve denetleme patron ve işçiler arasında doğrudan kişisel ilişkiler üzerine kurulmuştur. Bu durum, baba Mustafa Somuncu'nun fabrika rejimine damgasını vuran kişi olduğunu göstermektedir. Bir işçinin Patron baba Mustafa Somuncu'nun nasıl bir sistem inşa ettiğini gösteren şu ifadeleri önemlidir:

“Ben dedi her kotonun dedi motorundan odama dedi hat çekti miştim dedi. Işık koydurmuşum. Koton durduğu zaman dedi benim odamda ışık yanardı dedi. Ben inerdim adamı tokatlardım dedi aşağıda.”

Yukarıda vurgulanan noktaların Kazova'da fabrika içi üretim süreçlerinin örgütlenmesi ve emek denetimi stratejileri açısından kuruluşunda inşa edilen ve ilerleyen dönemlerde de sürdürülen paternalist fabrika rejiminden kaynaklandığı düşünülmektedir. Uzman bilgi ve kadrosuna dayalı üretim örgütlenmesi yerine, daha çok patronun bütünlüklü olarak her üretim birimi üzerinde karar ve denetleme yetkisini sınırsızca kullandığı bir yönetim pratiğinin egemen olduğu söylenebilir. Bu yapı içerisinde profesyonel yöneticiler katmanının gücünün ve işlevinin çok zayıf olduğu bunun karşısında birincil olarak patronun ve ikincil olarak çekirdek ustaların üretim süreçlerini belirleyen bir güce sahip oldukları oldukça belirgindir. Patronun üretim süreçleri, yeni teknolojiler ve üretim yöntemlerinin hayata geçirilmesi

¹⁸ Baba Mustafa Somuncu döneminde inşa edilen fabrika sistemi oğlu Ümit Somuncu tarafından üstlenilmiş görünmekte.

noktasındaki kararlarda esas belirleyici güç olduğu ve genelde yerleşik yapıyı korumak isteyen bir tutuma sahip olduğu iş süreçleri üzerine işçilerin ifadeleriyle ortaya çıkmaktadır. Bu yönetim tarzını fabrikada hâkim olan emek ve sermaye ilişkilerinde veya emek üzerinde kurulan denetim biçimlerinde gözlemlemek mümkündür. Sektörde birikim süreçlerinin teminat altına alınmasının temel koşullarından biri emek gücü üzerindeki denetimin sağlanması olarak belirir. Kazova’da asgari ücret temel uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Fabrikada aynı zamanda sıradan kalifiye olmayan işçiler ile usta işçiler arasında ücret farklılığı gözlemlenmektedir. Makine bilgisine sahip usta işçiler görece yüksek maaş alabilmekteler. Sigorta primlerinden kaçınmak için resmi olarak maaşların asgari ücretten gösterilip kalan kısımların ise elden ödendiği vurgulanmaktadır. Kadın işçilerin ağırlıklı olarak çalıştığı konfeksiyon, dikim, kontrol ve paketleme bölümlerinde yüksek bir işgücü devri mümkünken, özellikle erkek işçilerin ağırlıklı çalıştığı dokuma bölümünde kalifiye ve tecrübe gerektirdiğinden işgücü devri oldukça düşük olduğu görülmektedir. Tecrübeli çekirdek ustaların yoğunlaştığı bölüm aynı zamanda dokuma bölümüdür.

Kazova’nın sektörün hiyerarşik yapısı içinde görece ayrıcalıklı konumu (entegre teslimat sistemi ve trikoda uzmanlaşmış olması) işçilerin çalışma koşulları açısından da sektörün diğer üretim katmanları ile karşılaştırıldığında az ya da çok ayrıcalıklı bir görüntü sergilemesine neden olur. Bu aynı zamanda patronun iş düzeninin devamlılığı açısından da tercih ettiği bir yöntemdir. Sipariş durumuna göre mesaiye de kalabilmelerine rağmen işçilerin günde ortalama 10-12 saat arasında değişen sürelerde çalıştıkları görülüyor. Hafta sonu da dâhil siparişlerin yoğun olduğu dönemlerde mesaiye kalınabildiği ve mesai ücretlerinin yaklaşık 2010 yılına kadar düzenli ödeniyor olmasının çalışanlar açısından firmanın tercih edilmesinde önemli bir etken olarak belirlediği vurgulanmalıdır. Görüşmelerde işçiler eski zamanlarda Kazova’da çalışmanın işçilerin gözünde bir ayrıcalık olarak görüldüğünü belirtmeleri sektördeki egemen çalışma koşullarından ayrılan taraflarına vurgu yapar. Firmadaki çalışma koşullarının ve ücret politikasının sektörün bütünüyle karşılaştırıldığında göreceli bir ayrıcalık görüntüsü çizmesi işçilerin denetimi noktasında önemli bir işleve sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen kayıt dışılık gibi pratiklerin Kazova fabrikasında da uygulandığı görülmektedir. İşletmede işçiler üzerinde paternalist denetim geleneksel sosyal ilişkiler ve aidiyetlere başvurulmuş ve sürdürülmeye çalışılmıştır. Denetleme sürecinin bu noktada işe alım sürecinde başladığı görülüyor. İşçilerin patronun bizzat kendisinin yürüttüğü görüşmelerle ve referans sistemi ile işe alındığını görüyoruz. İşçilerin seçiminde sendikali işyerlerinde çalışmış olmamaları, geldikleri bölgenin (Orta Karadeniz’den ve özellikle Ordu’lu olmaları), etnik ve dinsel kökenlerinin (Kürt olmaması, Alevi olmaması ve özellikle Tokat’lı

olmamaları) önemi oldukça belirgindir. Genel olarak aynı aileden birden fazla kişi tercih edilerek geleneksel ilişkiler üzerinden itaatkâr ve uysal işçi teminine gidildiği görülmektedir. Görüştüğümüz işçilerden biri bu durumu şöyle ifade etmiştir;

“Seni oraya bağlıyo ki bir yere kıvıldamasın diye. Senin çocuğunu da oraya bağlıyo ki bir yere kıvıldamasın diye mesela kadının biri yani eee bölümü eli yatkın bir kadın vardı el işlerinde kazaklarda yani dört kişinin yaptığı işi yapıyordu kadın ama o kadın oraya zaten on beş yaşında gelmiş te elli yaşına hale orda çalışıyor. Emekli olmuş ordan mesela diyorlar ki çıkarsan çocuklarını da al git diyorlar mesela kadın orda eli kolu bağlanıyor. Gidemiyor yani...”

Patron ve işçiler arasındaki bu tarz paternalist denetim biçimleri işyerinde hem zora hem de rızaya dayalı stratejileri gündeme getirir. Ataerkil aile ilişkileri üretim bölümlerinde kendiliğinden itaati üretir. Patron bu ilişkileri kullanarak kendisi de kişisel düzeyde işçiler üzerinde aile babası rolüne bürünür. Özellikle fabrikada, kırsal-geleneksel ilişkiler içerisinden kopup gelen eski işçi kuşağının varlığı ve küçük yaşlarda fabrikada çalışmaya başlamaları paternalist denetimi mümkün kılan önemli olgulara işaret etmektedir. Büyük ölçekli işletme olmasına rağmen fabrikaya sendikanın hiçbir zaman girememesi yine paternalist denetimle ilişkilidir. Bu bağlamda 2000’li yılların başlarında firmada işletme sahibinin işçilere karşı onur kırıcı kötü muamelelerinden dolayı (küfretme, hakaret ve aşağılamalar) sendikal örgütlenme çalışmaları baş göstermiş ve işçilerin üye oldukları sendika toplu sözleşme yetkisi için gerekli sayıya çok yaklaşmıştır. Fakat durumu fark eden patronun, örgütlenme çalışmalarını yürüten iki işçiye doğrudan fiziksel şiddet kullanarak, örgütlenmeyi engellediği görülmektedir. İşletmede işçilerin etkileşim ve birlikteliğini engelleyen başka mekanizmalar da mevcuttur. Entegre bir üretime sahip olan fabrikada emek sürecinin ayrıştırılmış ve parçalara bölünmüş olması denetimi daha da kolaylaştırmaktadır. Farklı birimlerde çalışanlar öğlen yemeklerine farklı saatlerde çıkarılırlar. Bu durum bir yandan entegre üretim sisteminde üretim devamlılığı için gerekli gibi gözükse de aynı zamanda farklı birimlerde çalışanların birbirlerini sadece fabrikaya giriş ve çıkışlarda görmelerine izin verirken, bölümler arası etkileşim olanakları güçleşmiş olur.¹⁹

19 Tedarikçi bir firma söz konusu olmasından dolayı çalışma ritmi sipariş durumuna göre değişiklik göstermektedir. Emek sürecinde vardiyalı bir çalışma sistemi söz konusudur. Fakat tüm birimlerde vardiyalı sistem mevcut değil. Örneğin ütülemede vardiyalı çalışma mevcut değilken konfeksiyonun üretim aşamasında vardiyalı çalışma sistemi vardır.

Yukarıda işaret edilen üretim örgütlenmesi ve emek denetimi biçimleri Kazova’da paternalist fabrika rejiminin varlığına işaret etmektedir. Paternalizm genel olarak işçinin işverene bağımlılığını, onun talih ve çıkarlarıyla özdeşleşmelerini sağlayan ve üretimde aynı aileden birden fazla bireyin çalıştırılması ile pekiştirilmiş ilişkiler sistemi olarak tarif edebiliriz (Burawoy, 2015: 132). Yoğun rekabetçi piyasa ilişkileri içinde paternalist yönetim, emek denetimi açısından işleyen bir strateji olarak belirse de esnek birikim rejiminin dayattığı esnek üretim örgütlenme biçimlerinin geliştirilmesi açısından oldukça katı etkiler doğurabilecek bir niteliğe sahiptir. Yukarıda işçilerin ifadeleriyle belirtilmiş olan patronun yeni ortaya çıkan durumlara karşı esnek olmayan tutumu, işletmenin sektörel rekabet koşullarına uyum gösterme yeteneğinin zayıf olduğuna işaret etmektedir. Kişisel irade ve karar verme tavrı katılık doğurmaktadır. Patronun yeni durumlar karşısındaki tutumu daha derinde firmanın küreselleşen sektörün yapısal olarak dayattığı esnekleşme, rekabetçi ve etkin yönetim şartlarına uyum sağlama noktasında yaşadığı problemleri ifade etmektedir.

Kazova’nın küresel sektöre hâkim Avrupa menşeli büyük marka firmalara tedarikçi olarak üretim yapan yapısı, sektördeki 2005 sonrası hızlanan ticari liberalleşme politikalarından fazlasıyla etkilenmiş olabileceğini gündeme getiriyor. Böylece sektörün hızlıca küreselleşen konjonktüründe ortaya çıkan rekabet ve karlılık krizleri firmanın paternalist yönetim tarzıyla birleşerek kriz durumu ortaya çıkardığı söylenebilir. Paternalist yönetim, öteki taraftan emek denetimi konusunda da sorunlar içermektedir. Fabrika üretim bölümlerinde emek sürecini denetleyen oldukça eski sadık ve tecrübeli ustaların varlığı daha önce vurgulanmıştı. Görüştüğümüz ve 1990’lı yılların başında işe giren işçilere göre fabrikada 20-30 seneden beri çalışan eski işçiler ağırlıktaydı ve kemik kadroyu teşkil ediyorlardı. Paternalist emek denetimi açısından özellikle eskilerin yerine aile temelli işçi temini ve süreklilik elzemdir. Ayrıca paternalist ilişki biçimleri her koşulda işleyen bir mekanizma değildir. İşçi sınıfının sosyal kültürel yapısıyla birebir ilişkili bir durumdur. Bu bağlamda paternalist tahakkümü sorgulayan yeni bir işçi kuşağından söz edilebilir. Eski işçi kuşağı karşısında fabrikada özellikle 1990’lı yıllardan sonra çalışmaya başlayan ve görüştüğümüz işçilerin önemli bir kısmını da oluşturan kentli işçi ailelerinden gelen yeni bir genç işçi sınıfı kuşağı tespit edilebilir. Patronun işçiler üzerindeki geleneksel-paternalist ilişkilere dayalı itaat ve denetim stratejisi bu kuşağın özellikle hak, onur ve öz-saygıya dayalı tepkilerinde (küfür, hakaret ve kötü muameleye karşı tepkiler) hiçte önemsiz olmayan çatışma potansiyeli ortaya çıkarır. Sendikalaşma çabalarının 2000’li yılların başlarında bu temelde oluşmaya başlaması özellikle bu yeni genç işçi kuşağıyla ilintili bir durumdur. 2000’li yıllardan sonra firmada yönetim krizinin belirmesiyle beraber gittikçe kötüleşen koşullar karşısında mücadele yeteneğini geliştirebilen yine bu genç

işçi tabakası olduğunu görülmektedir. Firmanın kapanması sürecinde hakları için mücadele veren ve örgütlenen işçi grubunun temelde bu genç işçi grubuna denk düştüğü söylenebilir. Mücadelenin taşıyıcı gücü olan bu işçi grubunun içerisinde eski birden fazla aile üyesiyle çalışan işçi kuşağından kimsenin olmaması bu tespiti destekler nitelikte olduğu vurgulanmalıdır.

4. Kazova'nın Kapanışı ve İşçi Mücadelesinin Başlaması

Tekstil ve hazır-giyim sektörü 1980 ve özellikle 2000 sonrası dönemde neoliberal politikalar sonucunda küreselleşmenin çelişkileri ve gerilimleri altında biçimlenmektedir. Sektörün ihracata dayalı ve emek-yoğun üretim yapısı sermaye birikim süreçlerinin sıkı bir biçimde emek gücünün denetimine bağlanmasını beraberinde getirir. Bu süreçte esnek birikimin koşulları gelişip yaygınlaşırken emek üzerinde sıkı bir denetim ağıda sektörde inşa edilmeye çalışılmıştır. Firmaların özellikle esnek birikim koşullarında kar etmeleri emek maliyetlerinin düşük tutulması, işçi örgütlenmelerinin engellenmesi, çalışma sürelerinin esnetilmesine bağlıdır. Bu yapısal çerçeve sektörde emek sermaye arasındaki çatışmaların temel kaynağını oluşturmaktadır. Yoğun emek sömürüsü ve sektörün küreselleşme süreci boyunca kırılmalı yapıya baskı biçimleri emeğin kontrolünü de zorlaştıran temel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yoğun emek sömürüsü karşısında tekstil ve hazır-giyim işçilerinin yoğunlaştığı bölge veya işletmelerde özellikle 1990'lı yıllardan sonra yer yer işçi sınıfı hareketlerinin ve direnişlerinin gerçekleştiği bilinmektedir.²⁰ Bu duruma yukarıda özellikle 2000 sonrası çeşitli fabrikalarda düzenli meydana gelen kolektif işçi direnişlerine işaret edilmişti. Her ne kadar neoliberal küreselleşme süreci emeğin sermaye karşısında sahip olduğu güç kaynakları zeminini zayıflatmış olsa da emek sermaye çelişkilerini besleyen yapısal koşullar kolektif işçi mücadelelerini doğurmaya devam etmiştir.²¹ Kazova'da kolektif mobilizasyonu doğuran etkenlerin başında esnek birikim koşullarında fabrika yönetiminin kapanmayla sonlanacak olan bir kriz süreci içerisine girmiş olduğudur. Entegre fabrika düzeyinde paternalist yönetimin esnek üretim koşullarına uyumu zorlaştırdığı yukarıda vurgulanmıştı. İşçilerin son kapanma sürecine kadar firmanın sipariş sıkıntısı çekmediğini belirtmelerini dikkate

---

20 1996 yılında gerçekleşen Ünalı direnişi hakkında bkz. Karadaş, 2011.

21 Silver, 2009: 17 vd.

aldığımızda yoğun fiyat rekabeti altında karlılık krizini akla getirmektedir.²² Firmaya ait ihracat rakamlarına ulaşmak mümkün olmadığından vergi matrahları bu duruma kısmen cevap verebilir. Firmanın 2008 yılında 246.188,53 ve 2009 yılında ise 488.041,91 TL kar ettiği görülmektedir. 2010 ve 2011 yıllarında firmanın kar etmediği ve 2012 yılında yeniden 392.532,26 TL kar ettiğini tespit ediyoruz. 2013 yılında yeniden zarar ederek 2014 ve 2015 yıllarından itibaren ise firma herhangi bir vergi beyannamesi vermemiştir.²³

Ayrıca firmanın işçi maliyetlerinin önemli bir kısmını oluşturan sigorta primlerini ödemediği sıkıntı çektiği ve 2012 yılında Sosyal Sigortalar Kurumu'na 472.064 TL borçlanmış olduğu görülmektedir²⁴. 2012 yılında firma elde ettiği karla sigorta borçlarını bile ödeyemeyecek durumdadır. 2008 -2009 yıllarından itibaren firmanın kar edememesi ücret ödeme pratiklerine de yansımıştır. İşçiler Kazova'nın bu yıllara kadar düzenli bir şekilde ücretleri ve mesailerini ödediğini fakat belirtilen tarihlerden sonra gittikçe ücretlerini düzenli alamamaya başladıklarını ve avanslar şeklinde ödemeler yapıldığını belirtmişlerdir. Yine bu süreçte maaşlarını alamayan dokuma ve konfeksiyonda çalışan deneyimli eski işçiler mesailere gelmemeye başladıkları ve zamanla ya emekli oldukları ya da işten çıktıkları görülmektedir. Yöneticiler ve şefler de bir süre sonra işten ayrılmışlar ve son iki yılda işçi sayısı 300 kişiden 94'e kadar düşmüştür. Bu durum öteki taraftan siparişlerin yetiştirilmesini güçleştirmiş ve teslim sürelerinin aşımını ortaya çıkarmıştır.²⁵ Bütün bu göstergeler firmanın 2009 yılından sonra birçok açıdan krize sürüklendiğini göstermektedir.

Krizin etkilerini fabrikada çalışan işçiler düzenli ücretlerini alamamaya başladıkları zaman fark etmişlerdir. Kötüleşen çalışma koşullarına karşı 2000 yılı başlarındaki sendikalaşma çabası dışında herhangi bir kolektif mücadele veya itiraz durumu ortaya çıkmamıştır. İşçilerin anlatılarından az ya da çok ortaya çıkan resim mücadele pratikleri açısından fabrikada oldukça uysal bir işçi grubunun ve çalışma geleneğinin var olduğuna işaret etmektedir. Bu tespit çalışma düzenini sekteye uğratan bir kolektif işçi eylemliliği pratiğinin tarihsel olarak olup olmamasıyla ilişkili olarak değerlendirilmelidir.²⁶ Firmanın kapanış

22 İşçilerden biri patronla yürütülen bir toplantı sırasında patronun “kar ettiğimizi zannediyoruz fakat batıyoruz” dediğini vurgular. Ayrıca Kazova firması bu çalışmanın yazıldığı tarihe kadar iflas bildirmemiştir.

23 Firmaya ait gelir bilgilerine vergi levhaları üzerinden ulaşılmıştır.

24 http://www.sgk.gov.tr/wps/wcm/connect/c448a06e-7bfd-482e-a4d0-3cff21f73c59/duyuru_sgk_borclular_20120622_01.pdf?MOD=AJPERES (05.06.2016)

25 Sipariş sözleşmeleri açısından bu durum ürün başına elde edilen değer yarı yarıya düşmesi anlamına gelmektedir.

26 Bu tespitler büyük oranda işçilerin anlatılarının tarihsel olarak kapsadığı 1980

anına kadar işçilerden kötüleşen koşullara karşı herhangi bir kolektif eylemin veya tepkinin ortaya çıkmaması, birçok başka etkenle birlikte fabrikadaki mücadele tecrübesi ve geleneğinin zayıf olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Sonuç olarak firmanın bu kapanma süreci çok ani bir şekilde gerçekleşir; işçiler 2013 sonlarında bir haftalık izne çıkarılırlar. İzin sonrası işçilerin fabrikanın kapandığını öğrenmeleri, verilmeyen ücretlerinin/tazminatlarının akıbetinin belirsizliği ve patronun bu süreçte işçilerle ilişki kurmayı ret etmesi mücadele bilincinin ve pratiğinin gelişmesini sağlayan temel koşullar olarak belirir. Fabrikada kolektif mücadele birikiminin zayıflığı işçilerin yaşadıkları mağduriyet karşısında ortak mücadele ve çözüm üretmelerini güçleştirmiştir. Bu güçlüğün aşılması ancak fabrikada çalışan bir işçi üzerinden politik bir fraksiyonla kurulan bağ ile mümkün olmuştur. Ücretlerini ve tazminatlarını alamayan işçiler yaşanan duruma karşı hukuksal girişimin gerekli olduğunun farkındadırlar fakat nasıl yol almaları gerektiğini bilemezler. Kurulan bu ilişki bağlamında Çağdaş Hukukçular Derneği'nden avukatlarla görüşen işçiler hem hukuksal hem de kolektif eylemler örgütlenme şeklinde mücadele hakları olduğunu öğrenirler. İşçilerin maddi durumlarının yetersizliği karşısında ÇHD üyeleri dayanışma göstererek hukuksal süreci başlatmışlar ve işçilerin mücadele bilincini şekillendiren önemli aktör haline gelmişlerdir. İşyeri temelli ortak bir sınıf ve mücadele bilincinin zayıflığının karşısında mücadelenin bu oluşum aşamasında politik fraksiyonun mücadele bilincinin ve pratiğinin oluşması ve gelişmesinde hayati bir rol üstlendiği görülmektedir. İşçi mobilizasyonunun oluşum aşamasına dair bir işçinin şu ifadeleri durumu özetlemekte:

“Bizim Kaya abi var. O dedi işte Çağdaş Hukukçular Derneği var dedi. Onlar parayla işleri olmaz. Fakirin yanında destek oluyolar falan. Çünkü nereye gitsek hep para istiyorlar. Baroya bile gittik. 800 milyon hesap çıkardılar kişi başına. DİSK'in binasında buluştuk bu ÇHD avukatlarıyla. Onlar şöyle dediler o zaman. Biz iki türlü çalışıyoruz. Mahkemeyi açıyoruz kanuni yolla. Bir de meşru işçinin meşru insanların meşru hakkı var. O ikinci yolda o. O meşru hakkımız ne dedik. İşte bu patronları teşhir etme, evlerine gitme. Tamam dedik. O zaman işte HEY tekstilin davasına da onlar bakıyormuş. 300 küsur günde HEY tekstil devam ediyor yani eylemler falan. Dediler işte siz bu akşam gelin. Her Cumartesi Taksim'de yürüyüş yapıyorlarmış. Gittik destek olduk onlara. Sonra ertesi hafta Cumartesi biz başladık. Pankart yaptırдық. Ümit Somuncuyla Mustafa Ümit Somuncuya hakkımızı yedirmicez diye. Galatasaray lisesinden bu meydana kadar aşağıya kadar yürüyorduk. Taksim kapanına kadar... Biz Taksim'de Cumartesi basın açıklaması yapıyoruz ya, Çarşamba gününde

---

sonrası dönem için geçerlidir. Fabrikada 1980 öncesi dönemi pratiklerine dair çok az veriye ulaşılmamasından dolayı tespitler sınırlılık arz etmektedir.

Şişli’de toplanıyoruz camide, fabrikaya yürüyoruz. Pazar gününde patronların evini bulursak, üç kere evlerine gittik. Üçünde de kaçtı gitti taşındı.”

Politik sosyalist fraksiyonla kurulan ilişki ve onun müdahale biçimleri anlaşılabilir işçilerin mücadele bilinci ve pratiğini oldukça şekillendirmiştir. Türkiye’de sınıf mücadelelerinin oluşumu içerisinde sosyalist-politik aktörlerin önemli bir role sahip olduğu birçok çalışma tarafından vurgulanan bir durumdur (Koçak, 2008, 2014; Birelma, 2014). Kazova örneğinde görüldüğü gibi politik-ideolojik bir aktörün hareketin oluşum sürecini işçilerin tecrübesizliği karşısında mücadele bilgi ve tecrübesini sunarak belirlediği ve böylece işçilerde mücadele bilincinin gelişmesine önemli katkı sundukları görülmektedir. Kısacası bu aşamada politik ideolojik aktörün devreye girmesi direnişin örgütlenmesinde önemli bir işleve ve mücadele bilincinin oluşumunda ise olumlu bir role sahip olmuştur.

İşçilerin anlatılarından hareketin başlangıcındaki temel problemin veya talebin içerdeki ücretlerin ve kıdem tazminatlarının ödenmesiyle sınırlı olduğunu görüyoruz. Kapanma sırasında var olan toplam 94 işçinin büyük çoğunluğu oluşan mobilizasyonun dışında kalmıştır. Patronun “oyalama taktikleri” anlaşılabilir işçilerin büyük çoğunluğunu yıldırılmış ve işçiler uzun süre maaş alamamalarından dolayı içine düştükleri darboğazı başka işler peşine düşerek aşmaya çalışmıştır. Yaklaşık 30 işçi ise ilk aşamada organize edilen kolektif eylemleri taşıyan grubu oluşturmuştur. Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi işçiler Şubat 2013’te politik fraksiyonun yönlendirmesi ile farklı formlarda eylemlilikler düzenlemeye başladılar. İşçiler ilk önce Taksim’de yürüyüş düzenleyen HEY tekstil işçilerinin dayanışma yürüyüşüne katılırlar.²⁷ Daha sonra patronun evine yürüyüşler düzenlediklerini görüyoruz. İşyerinde patronla işçiler arasında hüküm süren paternalist ilişkiler, çatışma sürecinde mücadele söyleminin inşasında ve eylem biçimlerinde kişiselliğin önem kazanmasına neden olmuştur. Patron haklarını gasp eden, onurlarını çiğneyen bir figüre dönüşmüştür. Yaşanan bu tecrübe ve haksızlığa uğramış olma duyguları daha sonra işçilerin kooperatifçi bir üretimi patransuz bir üretim olarak kurgulamalarına ve inşa etmeye çalışmalarına yansiyacaktır. Sınıfın

---

27 Şubat 2012’de HEY Tekstil firmasında çalışan 420 işçi ücret ve tazminatsız bir şekilde işten çıkarılır. Kazova işçilerinin işten çıkarılmasıyla HEY tekstil direnişi yaklaşık olarak aynı döneme rastlamıştır. İşçiler kolektif eylemler örgütleme ve sürdürme içinde karşılaştıkları en önemli problemin yaşanan ekonomik baskı olduğunu vurgular. Bu durum eylemler düzenlenirken işbölümünde yer yer problemler doğurmuş. Çalışmak zorunda olmak bu eylemleri güçleştiren en önemli koşulu oluşturmuştur.

gündelik hayat ilişkileri, dayanışma ve işyeri tabanlı mücadeleler içerisinde kolektif bir kimlik olarak inşa edildiği tespiti sınıf çalışmalarında sıkça vurgulanan bir noktadır.²⁸ Kazova örneğinde de işçiler haklarını almak gibi temel bir hedefle mobilize olmaya başlamışlar ve süreç içerisinde yeni, daha önce tecrübe etmedikleri mücadele pratikleri ve ilişkileri geliştirerek kolektif kimlik inşa etmeye başlamışlardır. Bu eylemler kolektif kimliğin en önemli parçaları olan dayanışma duyguları ve karşılıklı güvenin inşa edilmesinde elzemdir. Bu ilk eylemlerden sonuç alamayınca işçiler kapanan fabrika mekânını direniş alanı haline getirecek olan yeni bir eylemliliğe geçerek fabrikanın önünde direniş çadırı kurarlar.²⁹ Çadır kurma aşamasının Kazova direnişi için önemli sonuçları olacağı sonraki aşamada belirginleşecektir. Bu süreçte mücadeleyi sürdüren işçi sayısında yeniden düşüşler yaşanmış ve sayı toplam 11 işçiye kadar inmiştir. Öteki taraftan çadır ile beraber yaratılan mekânsal görünürlük kamuoyunun ilgisinin harekete karşı artmasını sağlamış ve aynı zamanda hareketi destekleyen politik örgütün etkisinin işçilerin ilişki ağının genişlemesi sonucunda zayıflamaya başlamasına neden olmuştur. Direnişin ilişki ağının genişlemesi süreci özellikle eşzamanlı olarak Gezi eylemlerinin “patlak vermesi” ile aktif hale gelen çeşitli kolektif grupların destekleriyle daha da genişleyerek, kurulan çadırın Gezi’nin bir direniş mekânı haline gelmesini sağlamıştır. Kazova’nın Gezi’yle buluşması ve iç içe geçmesi aynı zamanda direnişin hedeflerinde, formunda ve niteliğinde temel değişimler ortaya çıkarmıştır.

5. Kazova’nın Geziyle Dönüşümü: “Gözükmeyen Kahraman”

Kazova işçi mücadelesi ve Gezi hareketinin birleşmesi aynı zamanda emek hareketleri ve Yeni Toplumsal Hareketlerin (kadın hareketleri, çevre hareketleri, kent hareketleri vs.) karşılıklı olarak birbirini destekleyen, iç içe geçen ve birbirinden etkilenen hareketler olduğunu göstermesi açısından

28 Koçak, 2008: 91 vd.; Ayrıca bu durum sınıf teorisinin kurucuları tarafından özlü bir şekilde şöyle ifade edilir: “tek tek bireyler, ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunda oldukça bir sınıf meydana getirirler.” (Marx ve Engels, 1992: 91). Kolektif işçi hareketlerinin ve çatışmaların oluşumunda duyguların rolü hakkında bkz. Birelma, 2014: 35 vd.

29 Direniş çadırı fikri esasında doğrudan bir gereksinimin ürünü olarak ortaya çıkıyor. İşçiler yürüyüşler ve toplantılar düzenlerken, patron fabrikada kalan makine ve iplikleri geceleri yükleyerek götürüyordu. İşçiler hem eylemliliklerine yeni bir boyut katmak ve hem de fabrikadaki kalan ürünleri kaptırmamak adına çadır kurma aşamasına geçtiler.

önemlidir. Bu olguyu küreselleşme sürecinde emek hareketlerinin dönüşümü üzerine çalışan Munck şöyle ifade eder:

“Ayrıca açıkça görülen bir başka gerçekte, yeni emek hareketinin son yirmi yılda öne çıkan “yeni” toplumsal hareketlerden bir hayli etkileneceğidir. Bu bakımdan emeğin gitgide daha sosyal bir hareket olacağını söyleyebiliriz.” (Munck, 2003: 91)

İşçilerin Gezi hareketini kendi direnişleri açısından “gözükmeyen kahraman” olarak nitelendirmeleri onun Kazova direnişinin gelişimi ve sonucu açısından önemine işaret eder. İşçilerin mücadelesi Gezi hareketinin gelişmesiyle beraber her açıdan değişim yaşamaya başlamıştır. Bu değişimi hareket üzerinde yaratmış olduğu çeşitli etkilerde gözlemleyebiliriz. Birincisi Geziyle beraber yukarıda vurgulanan politik-ideolojik aktörün etkisinin ortadan kalkmaya başlaması süreci hızlanmıştır. Bu daha çok işçilerin Gezi sürecinde yeni ilişki ağlarıyla temas kurması ve siyasal-kültürel olarak etkileşim içine girmeleri sonucunda gerçekleşecektir. Politik-ideolojik aktörün bu süreçte hareket üzerindeki tekeli yitirmeye başlaması iç örgütsel meselelerin ve önceliklerin mücadelenin hedefleri açısından ön plana çıkmasını beraberinde getirerek işçiler arasında yaşanacak ayrışmanın da temel gerilimini oluşturmaya başlar. İşçiler ve politik-ideolojik örgüt arasında ki bu gerilim özellikle Gezi sürecinin edimimleri temelinde ilerleyen aşamalarda kopuşu beraberinde getirecektir. Hareketin oluşumunda önemli roller üstlenen politik-ideolojik aktör ilerleyen aşamalarda işçilerin talep ve iradelerinden kopmaya başlayarak işçiler arasında yaşanan bölünmenin aracı olmuştur. Diğer önemli bir etki ise Gezi hareketinin Kazova işçilerinin hedefleri ve mücadele biçimi üzerinde yaratmış olduğu etkidir. İşçilerin direniş çadırı Gezi eylemleri sürecinde Taksime olan mekânsal yakınlığın da etkisiyle (Kazova fabrikası Şişli Bomonti’ dedir.) direnişçi grupların temel uğrak yerlerinden biri haline gelir. Bir işçinin bu etkiyi ifade edişi bu etkiyi gözler önüne serer:

“...Çadırı kurduk ama o arada Gezi olayları lanse edilince biraz geride kaldık biz. Ne yapalım derken biz de Geziye pankartımızı açtık bir kaç arkadaşımız Gezide kaldı. Gezi nin bize çok büyük bir faydası oldu ama ben bunu hiçbir zaman inkâr edemem çünkü halkın bizi öğrenmesi, bir de dayanışma ruhunun ortaya çıkması çok güzel oldu yani. Ondan sonra bizim çevremizde bir sürü yani en basitinde bir Feriköy’e bile sesimizi duyuramamışız ya da bir sokağa sesimizi duyuramamışken Geziden sonra müthiş bir şekilde sesimiz duyulmaya başladı insanlar herkes, kurumlar gelmeye başladı.”

Bu süreçte hem Kazova işçileri Gezi eylemlerine düzenli katılmış hem de Gezi içindeki bileşenler işçilerin mücadelesine yoğun bir destek vermiştir. Gezi bileşenleriyle olan yoğun etkileşim işçilerin vizyonları ve hedeflerini

değiştirmeye başlar. İşçiler Gezi'nin bu dayanışma ağı içerisinde hedefler ve örgütlenme biçimleri gibi konularda yeni tartışmalar yürütmeye başlarlar. Özellikle etkileşime girdikleri yeni entelektüeller, sanatçılar ve siyasal gruplar işçiler de hem dayanışma bilincini ve duygusunu güçlendirmiş hem de mücadele hedefinin ve ufkunun ücret ve tazminat talebinin ötesine taşınmasını sağlayarak dayanışmacı bir ekonomi hedefinin belirmesinde etkin olmuşlardır. Tam da bu süreçte yine fabrika önünde kurulan çadırın ötesine geçilerek fabrikanın işgalinin hareketin gündemine gelmesi hem fikir alışverişlerinin hem de Gezi ağının ürettiği maddi ve manevi desteğin bir sonucu olarak görülmelidir. Fabrikayı işgal eden işçilerin bir süre sonra var olan makine ve girdileri (iplik ve yakaları haricinde dokunmuş kazaklar) kullanarak üretim yapmayı düşünmeleri ve bunu hayata geçirmeleri de yine Gezi aktörlerinin maddi ve fikrîsel desteği olmadan düşünülmesi zordur. İşçiler ürettikleri ürünleri büyük oranda Gezi aktörlerinin oluşturduğu dayanışmacı tüketim ağı içinde satma şansı bularak mücadelenin sürdürülmesinin maddi temelini güçlendirmişlerdir. Bu süreçte ilk defa işçilerin üretim sürecini kendi ellerine alarak birlikte öz-yönetime dayalı üretim deneyimi yaşayarak patronsuz üretim perspektifini edinmiş olduklarını görüyoruz.³⁰ Böylece Gezi bir yandan Kazova işçileri mücadelesinin devamlılığını sağlarken öte yandan mücadelenin yapısını bütünüyle değiştirerek yeni bir seyir ve hedef kazanmasını sağlamıştır.

Yine üretime geçilmesiyle beraber dayanışmacı ağın aktörleriyle beraber ortak tasarlanan ve ürünlerin satışının gerçekleştirildiği ve aynı zamanda kültür merkezi olarak eğitim faaliyetleri yürütmek amacıyla bir de mağaza açılışı gerçekleştirilir. Fabrika binasının satılmasından dolayı işçiler 3 ay boyunca üretim yaptıkları fabrikayı terk ederek Kâğıthane'de üretim atölyesi kiralarak üretime orada devam ederler. Bu süreçte Gezi hareketinin sönümlenmeye başlamasıyla ilişkili olarak gelen dayanışma desteğinin zayıflaması ve bununla oluşan maddi baskı, mücadele sürecinin yönetilmesi ve yürütülmesinde politik-ideolojik aktörün örgüt-merkezli tutumu işçiler arasında ayrışmayı daha da belirginleştirerek direnişin ikiye bölünmesi sonucunu doğurmuştur.³¹ İşçilerin

30 Bu noktada işçilerle Gezi hareketiyle beraber yoğun ilişkiler geliştiren Metin Yeğin'e değinmek gerekir. Hareketin bu aşamasında Yeğin'in patronsuz üretim perspektifini işçilere tanıştıran ve böyle bir hedefin hareketin gündemine gelmesini sağlayan önemli bir hareket figürü olduğu vurgulanmalıdır.

31 İşçilerin özellikle Gezi hareketiyle beraber politik örgütün hareketi kendine mal etme çabalarına vurgu yaparlar. Gezi hareketi sürecinde Kazova işçileriyle diğer Gezi aktörlerinin yoğun teması ve Kazova'nın az ya da çok kamusal alanda edindiği görünürlük politik gruplar arasında rekabet yaratmıştır. Bu süreçte politik örgüt Devrimci İşçi Hareketi (DİH) adıyla mücadeleyi kendine mal etme çabalarını arttırmış ve işçiler tarafından geniş dayanışmayı ve desteği zayıflattığı gerekçesiyle

esas önemli kısmının Kâğıthane'deki üretim atölyesinde sektör içi ilişkilerinde devreye sokulmasıyla küçük teslimatlar (fason da dâhil) çerçevesinde üretime devam ettikleri görülürken, politik-ideolojik aktörün merkezde olduğu daha dar ikinci grup mağazada örgüt-merkezli faaliyetlerini sürdürürler. Ayrışmayı büyük oranda bir taraftan politik-ideolojik aktörün işçilerle gittikçe örgüt-merkezli bir biçimde ilişkilmesi ve hareketi örgütsel yöntemler ve alışkanlıklar üzerinden şekillendirmeye çalışması diğer taraftan Gezi'nin sönmelenmesi beraberinde dayanışma ağının zayıflamasını getirerek işçilerin piyasa koşulları içine yeniden dâhil olması doğurmuştur. Örgüt merkezli mağaza grubunun aksine Kâğıthane'deki işçiler piyasa koşulları içerisinde de olsa üretim yapılması gerektiğini savunarak bir süre ayakta kalmak için kooperatifçi üretimden taviz vermenin zorunlu olduğunu düşünürler. Bu süreçte politik yapıyla gerilimin arttığı ve Kâğıthane'deki atölyenin politik grup tarafından kapatıldığı görülmektedir. Öteki taraftan Kâğıthane işçilerinin makineleri haciz üzerinden yasal olarak devir almaları süreci tamamlanınca üretimi yeniden devam etmeyi sürdürürler. Bu aşamada iki grubun ayrışma süreci tamamlanmış olur.³² Kâğıthane'deki işçilerin hepsi usta veya uzun çalışma tecrübeleri vardır; bundan dolayı üretimi sürdürme kapasitesine sahiptirler. Ayrıca işçiler Gezi sürecinde ilişkilendikleri gruplarla özellikle sanatçı gruplarıyla bağlarını koparmamış ve kooperatifçi üretimin inşası bağlamında dayanışmayı sürdürmektedirler. İşçiler makineleri devir aldıktan sonra üretim kooperatifi kurma ve patransuz üretimi atölye bağlamında sürdürme süreci içerisinde bulunmaktadır. Özellikle işçilerin Gezi'nin dayanışmacı destek ve tüketim ağının zayıflamasıyla üretimi sürdürme yetenekleri oldukça daralmış olduğu görülüyor. Dayanışmacı tüketim ağından yeniden piyasa ağına düşüş atölyenin üretim koşullarının piyasa tarafından belirlenmesini gündeme getirmiş ve işçilerin arasında sürdürülebilirlik noktasında ayrışmaları tetiklemiştir. Kâğıthane'de üretimi sürdüren 5 işçiden ikisi gelir düzensizliğinin yarattığı baskı sonucu grubu terk etmiştir. Üç işçi atölyeyi Eyüp'e taşıyarak üretimi sürdürmektedirler.³³

Sonuç olarak, Gezi hareketiyle etkileşim sürecinde edinilen patransuz ve öz-yönetim gibi prensiplere dayanarak üretim yapma mücadelesi veren Kâğıthane işçi grubunun üretimin ve hareketin esas taşıyıcısı olduğu söylenebilir. En üst üretim katmanında yer alan Kazova fabrikası mücadele

---

eleştirilmiştir. Bu sırada yaşanan destek paralarının ulaştırılmaması ve şeffaflık sorunları ayrışmayı daha da derinleştirmiştir.

32 Mağaza sonuç olarak 2014 yılının sonlarında sürdürülemez olarak kapanmıştır.

33 Şu anda çalışan işçiler son kopan iki işçinin ayrılırken dayanışmacı harekete ve ahlaka aykırı davranarak kişisel çıkarlarına göre davrandıklarını ve belli bir seviye kat etmiş olan atölyenin gelişimini sektöre uğrattıklarını belirtmişlerdir.

sürecinin sonunda en alt ve yaygın üretim katmanına düşerek küçük atölye üretimi gerçekleştiren bir birime dönüşür. Karşılığında üretimin gerçekleştiği mülkiyet yapısı değişmiş işçiler üretim araçlarının sahibi konumuna gelmiştir. Direnişçi grup dayanışmacı ekonomi modeliyle üretim kooperatiflerini kurma mücadelesi vermektedirler. Bu noktalar öteki taraftan karşımıza cevaplanması gereken farklı sorular çıkarmaktadır. Sektörde rekabet düzeyinin en yoğun olduğu bu katmanda dayanışmacı ekonomi modeli neyi ifade etmektedir ve piyasa koşulları karşısında başarı şansı nedir gibi sorular bir sonraki başlıkta ele alınması gereken sorulardır.

6. Sektörde Dayanışmacı Üretim Mümkün Mü?

Kazova işçileri fiili işgal üzerinden üretim alanında yarattığı denetimi daha sonra hukuk mücadelesiyle üretim araçları üzerinde ortak mülkiyete dönüştürmüşlerdir. Üretim araçları üzerindeki ortak mülkiyet, yasal olarak üretim kooperatifi formuna dönüşmese de pratikte ortaklaşmacı atölye üretimi denenmektedir. Kalan üç işçi mücadele sürecinde edindikleri dayanışmacı kooperatifi gerçekleştirme çabasını sürdürmektedirler. Kâğıthane’de atölye üretimini sürdüren işçiler küçük ölçekte üretim ve iş sürecinin bütün aşamalarını ortak karar alma süreçleriyle şekillendirmektedirler. İşçilerin temel hedefi patronsuz ve öz-yönetime dayalı dayanışmacı bir üretim biçimini hayata geçirmektir. Toplam üç işçi 350 metrekarelik atölyede üretim yapmaktadır. Atölye aylık 7-8000 kazak ve tişört parça üretimi yapacak kapasiteye sahiptir. Haftada yaklaşık 800-1000 adet parça üretimi yapmaktadırlar. İşçiler kendi modellerini üreterek çeşitli destekçi mağazalar üzerinden satış yapmaya çalışmaktalar. Böylece bir taraftan bağımsız bir şekilde kazak ve tişört üreterek cılızlaşan tüketim kanalları üzerinden satış gerçekleştirmekte öteki taraftan diğer küçük atölyeler tarafından yönlendirilen fason parçaları üretmektedirler. Üretimde tamamlayıcı nitelikte küçük atölyelerle birlikte çalışmaktadırlar. İşçiler oldukça belirsiz ve düzensiz üretim ritmi içerisinde çalışmaktadırlar. Güncel olarak, elde edilen değer miktarı atölyeyi ayakta tutmaya yetmekte, işçilerin bunun ötesinde düzenli gelir elde etmeleri söz konusu değildir. Elde edilen kazanç masraflar çıkarıldıktan sonra eşit bir şekilde paylaşılmaktadır. Atölye ayda 40-50 kazak veya tişört satışı gerçekleştirmektedir. İşçilerin yeterli/düzenli ücret elde edebileceği üretim durumunu yaratmaları düzensiz sipariş ve satış yetersizliğinden dolayı şimdye kadar mümkün olamamıştır. İşçiler satış ağını geliştirmek için internet platformu oluşturmuşlardır.³⁴ Fakat işçilere göre kooperatifçi üretimin gerçekleştirilmesinde yaşadıkları en temel sorunun hâkim piyasa dışında satışı mümkün kılacak tüketim ağının

34 <http://ozgurkazova.org/tr/> (07.05.2016)

olmamasıdır. Bir işçinin dayanışmacı pratikte yaşadıkları temel problemlere dair ifadeleri dikkate değerdir:

“Birisi sonra anlattığı zaman çok güzel bir şeyde ama pratikte böyle olmuyor. Kooperatif herkes söylüyor. Mesela en basit örmeği vereyim. Bizim Facebook’a gir 12600 tıklama var, takipçimiz var. Tamam, da benim kazak satışım 40 tane 50 tane. Ondan sonra bu işin en güzeli kooperatif, ee kooperatif güzel arkadaşta ben ne yapıcam nasıl dönücek bu dükkan... Biz şey de istemiyoruz. Kazak giyiniyor musun arkadaş? Kazak giyiyorsan benden alacaksın. Ben en güzelini en kalitelisini yapıyorum. En seçkin firma gelsin, ben sabaha kadar onunla yarışıyorum. Ama onun ismi var işte Sara, Vakko bilmem ne. Ama ondan daha kaliteli yapıyoruz, daha özenli yapıyoruz. Bir de onun cesaret edip yapamadığı modelleri yapıyoruz. Ama şeye gelince o benden daha çok satıyor. Niye onun ismi var. Ondan sonra marka sevdasına şey sevdasına dönüyorsun bana diyorsun bu işin tek yolu kooperatif. Kooperatif de şimdi biz bizden bilen arkadaşlar mesela bunlar var olmadığı sürece beşinci altıncı nereden bulacaksın. Hep farazi yaşamışlar. Biz mesela 40 ay oldu, tutulduk takdir ediyorlar, teşekkür ediyorlar yani her seferinde bizi yüceltiyorlar, fakat biz nelerle yürüyoruz işte onu bilen yok. Ne şekilde yürüyoruz yani hiç... Dayanışmaysa şeyse bu mesela bizim içinde geçerlidir. Mesela burada komşu kafe var, tasarım bakkalı var, eee ne bileyim Nazım Hikmet’te bir ablamız var. Kooperatif onları satıyor. Ben şimdi Nazım Hikmet’teki abla bizim kazakları satıyor orada. Ben de gidip Nazım Hikmet’ten o Soma’daki maden işçilerinin hanımlarının yaptığı salçayı, peyniri, sütü alıyorum mesela. Burada dükkânda bizim dolabımız var. Tüketiyoruz, yemek yiyoruz. Ben de orda onu alıyorum. Bu böyle olması lazım”

İşçilerin üretimi mümkün kılacak tüketim desteği ve dayanışma vurgusu kooperatifçi üretimin temel koşullarına işaret etmesi açısından önemlidir. İki temel işleyişin alternatif dayanışmacı ekonomiyi³⁵ sürdürmek için yeterli koşul

35 Dayanışmacı ekonomi pratiği özellikle Latin Amerika ülkelerinde 1990’lı yıllardan sonra ortaya çıkan “yeni kooperatifçilik” çok belirgin bir şekilde kıtada uygulanan neoliberal ekonomi politikaların bir sonucu olarak geliştiği söylenebilir. Bu politikaların doğurduğu ekonomik ve politik kriz koşulları (özelleştirmeler, işsizlik, artan rekabet ve şirket iflasları vs.) “yeni kooperatifçilik” ve dayanışmacı ekonomi pratiklerinin gelişmesini sağlamıştır (Şahin ve Gökten, 2013: 132). Bu bağlamda dayanışmacı ekonomi neoliberal politikaların dayattığı koşullar ve çelişkiler altında Latin Amerika pratiklerinin içerdiği alternatif dayanışmacı ekonomi tartışmalarından doğan sosyal-reformcu üretim kooperatiflerine ve farklı alternatif ekonomik formlara (bölgesel para, tüketim kooperatifleri, konut projeleri, adil ticaret, ortak bahçeler vs.) işaret eder. Dayanışmacı ekonomi kavramı genel olarak beşeri ihtiyaçların gönüllü işbirliği, öz-örgütlenme ve karşılıklı yardım temelinde

olmadığı açıktır. İşçilerin - atölyenin parça üretimi yapacak işletme kapasitesine sahip olmasından dolayı- üretimi sürdürmek için sektörün kapitalist pazar yapısının üretim talebine ve tedarik zincirine kısmen eklemelenmesini beraberinde getirir. Sektöre rekabetçi kapitalist işleyiş kurallarının egemen olması ve alternatif tüketim ve satış alanlarının yokluğu veya zayıflığıyla birleşince dayanışmacı işletme pratiğinin ve mantığının sürdürülmesi ve geliştirilmesi zorlaşmakta veya imkânsız hale gelmektedir. Kapitalist rekabet koşullarının egemen olması diğer taraftan ayakta kalmak uğruna işçilerin kendi kendilerini aşırı sömürmelerine neden olabilecek üretim koşullarının gelişmesini ve kalıcılaşmasını doğurabilir. Bu durumu test etmek üretim düşüklüğünden dolayı Kazova örneğinde mümkün değildir. Bu noktada işçilerin de kooperatifçi üretime dair temel motivasyonunun egemen pazar ve çelişme ilişkilerinden kurtulmak olduğu vurgulanmalıdır:

“Ben diyorum ki buradaki arkadaşlarla ne diyoruz biz. Yeter artık bıktık. Patron kazanmış mı kazanmamış mı, kar mı etmiş zarar mı etmemiş, niye benim maaşımı vermedi, zammı mı vermedi. Ya bunun şeyi belli. Varsa yiyoruz, yoksa yemiyoruz. Kazanmadık diyoruz, bitti herkesin içi rahat. Ondan sonra bağırın yok çağırın yok. İstedığımız modeli yapıyoruz. Böyle zevkle çalışıyoruz yani.”

İşçiler sektördeki çelişkilerin farkındadırlar ve bunu aşmanın yolunun ısrarla toplumsal aktörler arasında gelişebilecek dayanışma ağları olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu durum işletmenin egemen pazar koşulları altında kapitalist bir işletmeye dönüşüp dönüşmeyeceğini belirleyecek en önemli etken olarak görünmektedir. Başarıyı belirleyen diğer koşullarından bir tanesi de sektör içinde dayanışmacı ekonomi örgütlenmesinin yaygınlaşmasıdır. Özellikle sektörün alt katmanlarında parçalı ve küçük tedarikçiler olarak çalışan atölyelerin bu tip bir örgütlenme biçimine yatkın oldukları gözlenmektedir. Düşük sermaye gereksinimi ve emek-yoğun üretim dayanışmacı işletmelerin yaygınlaşabilmesini olumlu etkileyen unsurlardır.³⁶ Fakat burada da üreticileri kapitalist pazardan özerkleştirecek tüketim ağlarına ihtiyaç vardır. Tüketim ağları üzerinden yaşanabilecek yaygınlaşma aynı zamanda dayanışmacı

---

giderilmesini sağlayan işletme formları olarak tanımlanabilir (Giegold ve Emshoff, 2008: 12).

36 Sektörün bu katmanı küresel ve ulusal pazarın gelişmelerinden en fazla etkilenen kırılğan bir yapıya sahiptir. Her yıl binlerce küçük veya orta işletmenin kapanması ve açılması durumu sektördeki değişken dinamiği gösterir. Bu durum aynı zamanda yoğun emek sermaye çelişkilerinin yaşandığına işaret eder. Bu alt katmanlarda farklı mücadele (işgal, üretim araçlarına el koyma vs.) ve ilişki biçimlerinin gündeme gelmesi mümkündür.

ekonomi temelinde bütünlüklü parça üretimi yapabilecek kısmi özerk bir sektör içi entegrasyonun yaratılmasını sağlayabilir. Fakat bu durum aynı zamanda bu katman işletmeleri üzerinde var olan yoğun rekabetten dolayı olumsuz etkilerde de bulunur. Bu rekabetin zayıflaması veya ortadan kaldırılmasını sağlayacak tek mekanizma yukarıda vurgulanan üretimi destekleyen tüketim veya satış ağının oluşturulması olarak görülebilir. Özellikle vurgulanması gereken nokta burada dayanışmacı bir emek örgütlenmesinin önemli oranda diğer sosyal hareketlerle ilişkilenebilme, dayanışma ve demokratik-katılımcı yeteneklerin geliştirilmesiyle bağlantılı olduğudur.

Gezi ve Kazova bağlantısının gösterdiği ortak mücadele biçimi bir yandan kooperatifçi öz-örgütlenmenin gelişmesinin temel etkeni iken diğer yandan böyle bir örgütlenmenin başarısı ve sürekliliği açısından da sosyal hareket gruplarının üretebildiği tüketim ağlarının yaşamsal önemine işaret eder. Üretim alanındaki kooperatifçi bir işletme kapitalist piyasa dışında satış ve tüketim alanına ihtiyaç duymasından dolayı sosyal hareketlerin dayanışmacı ağlar oluşturarak ve yaygınlaştırarak bu alanı tesis etmesi belirleyicidir. Kazova işçilerinin çabaladığı dayanışmacı ekonomi pratiğinin tekstil piyasasının dayattığı koşulların dışında başarılı olup olamaması büyük oranda böyle bir tüketim ağının geliştirilmesiyle ilişkilidir. Gezi kamusalının ürettiği tüketim ağı işçilerin kooperatifçi bir örgütlenmenin mümkün olduğu fikrini geliştirme ve uygulamasının koşulunu yaratarak sosyal hareketlerin üretim alanına yansıyabilecek bir gücünün ve etkisinin olduğunu gözler önüne sermiştir. Dayanışmacı bir üretim örgütlenmesi üretim ve tüketimin birlikte düşünülmesini gerekli kılarak işletmenin ötesinde toplumsal ve siyasal alanda ilişki ağları kurulmasıyla mümkün hale gelebilir. Üretim alanı için gerekli tüketim faktörü toplumsal olarak örgütlenebilir ve böylece örgütsel kalıcılığa ve güçlenme şansını da doğurabilir.

Sonuç

Bu çalışma, Kazova işçileriyle yapılan derinlemesine mülakatlar sonucu elde edilen veriler temelinde ortaya çıkmıştır. Kazova direnişinin oluşması ve gelişmesi süreci işçilerin ayrıntılı anlatımları sayesinde yeniden kurgulanması mümkün hale gelmiştir. Türkiye’de özellikle 2005 yılından sonra tekstil sektörünün özellikle neoliberal politikalar sonucunda sarsıcı yeniden yapılanma süreci içerisine girdiği Kazova örneğinde gözlenebilmektedir. Bu yeni durum büyük oranda emek/sermaye çelişkilerinin yoğunlaşmasını beraberinde getirmiş ve farklı şekillerde emek mücadelelerinin tekstil sektöründe oluşmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Kazova işçilerinin mücadelesinin gelişmesinin temel dinamiklerinden biri olarak neoliberal politikaların oluşturduğu yeni durum olarak görebiliriz. Bu koşulların üretmiş olduğu Kazova işçi direnişi mücadele

pratikleri içerisinde gelişerek kooperatifçi üretimi yaratma süreci içerisinde girmişlerdir. Mücadelenin gelişmesinde ve biçimlenmesinde politik ideolojik aktörün rolünü vurgulamak gerekir. Özellikle mücadele bilincinin oluşmasında ve gerekli kaynakların (pratik bilgi, tecrübe ve ideolojik aktarımı), mücadele yöntem ve araçlarının temin edilmesinde politik-ideolojik aktörün hayati katkıları yaptığı görülmektedir. Fakat mücadelenin ileriki aşamalarında bu rolün değişmeye başladığını ve bunun da büyük oranda politik-ideolojik aktörün siyasal pratikleri ve örgütlenme biçimiyle Gezi hareketiyle etkileşim sonucu şekillenen dayanışmacı ekonomik ufkun gerekli kıldığı katılımcı karar alma ve üretim örgütlenmesiyle uyuşmamasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu ayrışma sürecinin başında Gezi aktörleriyle etkileşimin sonucunda politik ideolojik aktörün tekeli kırılması yatar. İşçiler katılımcılık ve şeffaflığı esas alan bir yapıda karar almak isterken politik-ideolojik aktör örgütsel çıkarı ve sorunları merkeze taşıyarak işçilerden yabancılaşmıştır. Gezi hareketinin çoğulcu ve katılımcı örgütlenme ve mücadele biçimleri işçilerin siyasal kültürlerinde değişime neden olmuştur. Sonuç olarak katı örgüt merkezli tutum işçi mücadelesinin bölünmesini de beraberinde getirecektir.

Bir başka önemli sonuç yeni toplumsal hareketler ile emek mücadelesinin çakışmasının tahmin edilemez sonuçlar doğurabileceğini Kazova örneğinin göstermiş olmasıdır. Kazova işçileri Gezi hareketinin aktörleriyle etkileşime girdikten sonra işçi direnişinin mücadele biçimi, hedefleri ve ufkunun hızlıca dönüşmeye başladığı görülmüştür. Fabrika işgali gibi pek de rastlamadığımız bir eylemlilik süreci ve patronsuz üretim, üretimin demokratikleştirilmesi gibi ilkeler üzerine kurulu dayanışmacı ekonomi pratiği ortaya çıkarmıştır. Kazova ve Gezi bağlamı bu anlamda üretim ve tüketim ağının oluşmasıyla hareketin başarısını belirleyen temel etken haline gelmiştir. Mücadelenin sonucunda yeni toplumsal hareketle çakışan işçi hareketinin eylem gücünün arttığı ve vizyonunun genişlediği görülmüştür. Hem Kazova işçilerinin mücadelesinin biçimlenişi hem aynı süreçte gelişen Gezi Hareketi toplumsal değişim ve dönüşümün geleceği açısından üzerinde düşünülmesi gereken önemli olguları ortaya çıkarmıştır.

Çalışma, ayrıca bu değişimin toplumları kuşatan neoliberal küreselleşme sürecinin etki bağlamları çerçevesinde kavranabileceğini göstermiştir. Tekstil sektörünün uluslararası piyasa gelişmelerine en duyarlı emek pazarına sahip olması bu sektördeki emek mücadelelerini belirleyen bir küresel etkinin yoğun olarak devrede olduğunu gösterir. Tekstil sektörü üretim birimlerinin birbirine sipariş zincirleri biçiminde eklemlenmiş küresel bir pazar çevresinde örgütlenmesi ve biçimlenmesi emek mücadelelerinin önemli bir dinamiğini oluşturur. Neo-liberal küreselleşmenin sosyo-ekonomik etki bağlamları toplumsal hareketlerin şekillenmesi ve formları üzerinde kendini göstermektedir. Bu bağlamda sermaye birikim sürecine içkin olan emek sermaye çelişkinin

hem işçi sınıfı hareketleri hem de farklı toplumsal hareketlerin gelişimi açısından önemini küreselleşen kapitalizm koşullarında yitirmediği, aksine bu çelişkinin yoğunlaşarak ve çeşitlenerek yaşandığını hem dünya ölçeğindeki hem de Türkiye'deki emek mücadeleleri ve toplumsal hareketliliklerde gözlemlemek mümkündür. Emek üzerinde küreselleşme sürecinin yarattığı ve dayattığı bu sonuçlar, bir anlamda genel olarak toplumsal hareketler ve özel olarak da emek hareketi için önemli bir temel teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Arslan, Kahraman (2008), Küresel Rekabet Baskısı Altında Tekstil ve Hazır Giyim Sektörünün Dönüşümü Müsiad Araştırma Raporu, İmak, İstanbul, file:///C:/Users/bid/Downloads/Tekstil_ve_Hazir_Giyim_Sektorunun_Yeni_Yol_Haritasi.pdf. (01.10.2014)
- Amin, Ash (Ed.) (1994), *Post-Fordism: A Reader* (Oxford: Blackwell).
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2011), *Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye'ye Yansımaları. Ücretli Emek ve Sermaye* (İstanbul: Yordam Kitap).
- Balaban, Utku (2011), *A Conveyor Belt of Flesh Urban Space and The Proliferation of Industrial Labor Practices in Istanbul's Garment Industry* (İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung).
- Birelma, Alpan (2014), *Ekmek ve Haysiyet Mücadelesi. Günümüz Türkiye'sinde Üç İşçi Hareketi Etnografisi* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Burawoy, Michael (2015), *Üretim Siyaseti. Kapitalizm ve Sosyalizm'de Fabrika Rejimleri* (Ankara: Notabene Yayınları) (Çev. Çağdaş Gümüşoluk).
- Çoşkun, M. Kemal (2013), *Sınıf, Kültür ve Bilinç. Türkiye'de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat* (Ankara: Dipnot Yayınları).
- Daldal, Şule (2010), *Kuralsız Kapitalizm Batağında Emek* (İstanbul: Alan Yayıncılık).
- Eraslan, İ. Hakkı, İsmail Bakan ve Aslı Deniz Kuyucu Helvacıoğlu (2008), "Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sektörünün Uluslararası Rekabet Düzeyinin Analizi", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (13): 265-300.
- Giegold, Sven ve Dagmar Embshoff (Der.) (2008), *Solidarische Ökonomie im Globalisierten Kapitalismus* (Hamburg: VSA Verlag).
- Giegold, Sven ve Dagmar Embshoff (2008), "Solidarische Ökonomie im Globalisierten Kapitalismus", Giegold, Sven ve Dagmar Embshoff (Der.), *Solidarische Ökonomie im Globalisierten Kapitalismus*, (Hamburg: VSA Verlag): 11-25.
- Güler, Hasan (2014), *Patron Baba ve İşçileri. İşçi Sınıfı, Köylülük ve Paternalizm* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Halkbank Tekstil ve Hazır Giyim Raporu (2010), http://www.riskmedakademi.com/images/stories/dokumanlar/tekstil_sektor_raporu.pdf (01.10.2014)
- <http://www.kto.org.tr/d/file/tekstil-sektoru---2006.doc> (22.10.2014)

- http://www.csgeb.gov.tr/csgebPortal/ShowProperty/WLP%20Repository/csgeb/dosyalar/istatistikler/2014_isciuyesayi (22.02.2015)
- <http://www.workerscontrol.net/> (27.02.2015)
- http://www.tetsiad.org/files/downloads/bilgi_bankasi/thg%20raporu.pdf (04.05.2016)
- <http://www.patronlardunyasi.com/haber/Tekstilde-fasoncu-sikintisi-basladi/87782> (04.05.2016)
- http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/istatistikler/sgk_istatistik_yilliklari/ (03.05.2016)
- http://www.sgk.gov.tr/wps/wcm/connect/c448a06e-7bfd-482e-a4d0-3cff21f73c59/duyuru_sgk_borclular_20120622_01.pdf?MOD=AJPERES (05.06.2016)
- <http://ozgurkazova.org/tr/> (07.05.2016)
- <http://bianet.org/bianet/ekonomi/52110-rekabet-tekstilde-isciyi-zorda-birakacak> (29.04.2016)
- Harvey, David (2011), *Umut Mekânları* (İstanbul: Metis Kitap) (Çev. Zeynep Gambetti).
- Harvey, David (2012), *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, (İstanbul: Metis Kitap) (Çev. Sungur Savran).
- Hirsch, Joachim ve Roland Roth (1986), *Das Neue Gesicht des Kapitalismus. Vom Fordismus zum Postfordismus* (Hamburg: VSA Verlag).
- İAOSB (2012), *Haber Dergisi Temmuz Sayısı*, <http://www.iaosb.org.tr/Media/FileDocument/TEKSTIL%20VE%20HAZIR%20GIYIM%20SANAYI%20TEMMUZ%202012.pdf> (22.10.2014).
- Karadaş, Ali (2011), *Direnişi Nasıl Dokuduk* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın)
- Koçak, M. Hakan (2014), *Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Koçak, M. Hakan (2008), "Türkiye İşçi Sınıfı Oluşumunun Sessiz Yılları:1950'ler", *Toplum ve Bilim*, 113: 90-126.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels (1992), *Alman İdeolojisi* (Ankara: Sol Yayınları).
- Munck, Ronaldo (2003), *Emeğin Yeni Dünyası. Küresel Mücadele Ve Küresel Dayanışma* (İstanbul: Kitap Yayınevi) (Çev. Mahmut Tekçe).
- Ness, Immanuel (2011), "Kooperativen und Genossenschaften in den USA: Gestern und Heute", *LUXEMBURG Gesellschaftsanalyse und Linke Praxis*, 2011 (3): 32-41.
- Nichols, Theo ve Nadir Suğur (2012), *Global İşletme Yerel Emek. Türkiye'de İşçiler ve Modern Fabrika* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Özçalık, Melih ve Ahmet Okur (2013), "Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sektörlerinin Gümrük Birliği Sonrası AB-15 Ülkeleri Karşısındaki Rekabet Gücü", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1): 205-223.
- Silver, Beverly (2009), *Emeğin Gücü. 1870'den Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Aslı Önay).
- Şahin, E. Çağatay ve Kerem Gökten (2013), "Latin Amerika Özyönetim Pratiklerinden İnsan Odaklı Bir Esnekleşme Beklenebilir mi?", *Çalışma ve Toplum*, 2013 (2): 119-146.
- T.C. Ekonomi Bakanlığı İhracat Genel Müdürlüğü Tekstil ve Konfeksiyon Ürünleri Daire Başkanlığı (2012), *Hazır Giyim Sektörü, Sektör Raporları*.
- Yücesan-Özdemir, Gamze ve Ali Murat Özdemir (2008), *Sermayenin Adaleti: Türkiye'de Emek ve Sosyal Politika* (Ankara: Dipnot Yayınları).